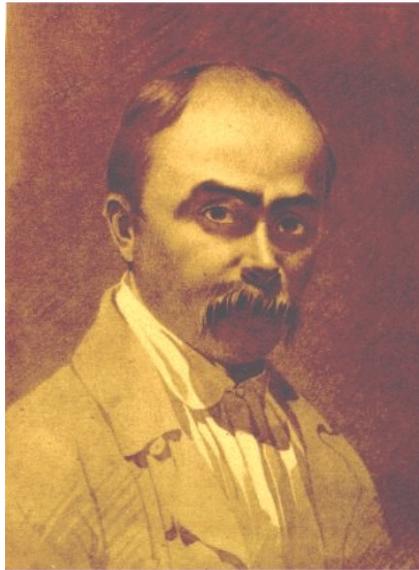


Тарас Шевченко



Мандрівка

з приємністю та й не без моралі

Переклад Д. Дорошенко

За редакцією М. Славінського, П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького



Електронна бібліотека української літератури
2001

Тарас Григорович Шевченко. Мандрівка з приємністю та й не без моралі. Повість. 1858.

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський
Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено з виданням: *Повне видання творів Тараса Шевченка*. Том восьмий. Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. ст.155-316.

Мандрівка з приємністю та й не без моралі

Присвячую
Сергієві Тимофієвичу Аксакову
на знак глибокої пошани

Частина перша.

I.

Заманулося мені торік зустріти нашу чудову українську весну донебудь далі від міста, хоч от би й од такого, як сповитий садами наш золотoverхий Київ. Весна в місті не втрачає своєї принадності, але все таки це — місто, а мені захотілося самотнього тихого куточка. Ця поетична думка виникла в мене в початку або в половині квітня, — добре не памятаю. Памятаю тільки, що це сталося саме тоді, як розпливлася наша славна українська грязюка. Можна було б і пождати трохи: весною болото швидко висихає. Та вже коли щось мені впало в голову, хоч би й найхімерніше, то хоч уроди, а дай. У цьому пункті я дуже подібний до моїх неподатливих земляків. Письменники наші та взагалі люди статечні звать це почуття силою волі, але його просто можна назвати воловою впертістю, — це яскравіше й виразніше.

Довго перебирав я в памяті своїх добрих приятелів, що приховалися в сутінках самоти, тобто присвятили себе повному безділлю. Старанно перебравши [всіх], спинився я на одному пенсіонованому гусарині, що звав мене своїм родичем, чому я зовсім не перечив. Проживав він, чи — якби інакше висловитись — животів у найбільш мальовничому куточку Київщини, верстов зо три від містечка Лисянки. На ньому й зупинив я свій вибір.

Трійкою добрих поштових коней з Трохимом і з чемоданом вирушив я раненько з Києва. До першої станції, Віти, доїхали ми без особливих пригод, і Віту минули щасливо, аж тут саме проти Білокняжого поля, не доїжджаючи каплиці, у лівої пристяжної обірвалися посторонки. Гадали були сьак-так допхатись парою до Василькова. Та куди там! Грязюка по самі маточини, і наша пара ані з місця. На щастя наше, мужик віз лозу для плоту, ми в нього випрохали не без труднощів пару лозин та й змайстрували собі якомсь посторонки.

У Василькові підживилися ми з Трохимом фаршированою жидівською щукою, міцно заправленою перцем, та й потягли далі. Пішов дрібний, тихий дощик, потім усе дужчий та дужчий, а нарешті полив, як з відра; можна було б заїхати до корчми в Митниці й пересидіти дощ, але я сказав собі, що ніде не спиняюся до Білої Церкви, — так і зробив. До Білої Церкви приїхали вже вночі. Порадившись з Трохимом, вирішили ми заночувати на поштовій станції, і добре зробили, що так надумали, бо інакше може б мені ніколи й не довелося писати про цю мандрівку, а вам читати про неї, мої терпеливі читачі, бо вузол описаної мною події завязався саме тієї достопамятної ночі, тільки не на поштовій станції,

як це здебільшого трапляється, але... Та навіщо наперед забігати?

Вирішивши заночувати на станції, я спитався завідувача:

— Чи є в вас кімната для подорожніх?

— Є дві, — відповів той, — та обидві зайняті. Якесь пані, мабуть з дочкою, зайняла обидві кімнати.

Пані з молодю дочкою? — подумав я. Ет, яка досада, що я не гусарин або хоч не звичайний військовий, — я б знав, як тут собі раду дати. Просто на правах подорожнього в урядовій потребі (військові не їздять на поштових у власній потребі), запакував би матір з дочкою до одної кімнати, а сам би розташувався в другій, та на дозвіллі й занявся б обсервацією крізь дірку від ключа в дверях. Ось вам і початок роману, чисто на гусарський смак. Признатися, я вже й тее... Та духу не стало; сказано: кому не судилося бути військовою людиною, той хай хоч із аршин вуса запустить, а все зостанеться “штафіркою”.

До містечка зоставалася ще добра верства, а до жидівського заїзду, де ми мали намір заночувати, що найменше дві. Та нічого робити, потяглися ми під зливою шукати жидівського заїзду. Трохим, не дуже задоволений моєю постановою, почав був сперечатися, та я махнув рукою, і ми пустилися в дорогу. За годину ми щасливо досягли бажаної мети.

При цій добрій нагоді я міг би змалювати вам білоцерківський жидівський заїзд з усіма його брудними подробицями; але манера фламандського малярства мені не далася, а тут вона необхідна. Зазначу мимохідь, що, поперше, ніхто не вийшов мене зустрічати, як то буває по російських трактирах. Але причиною тому могла бути темна непогідна ніч, причина слухна й для найодважнішого жидовина; подруге, — вдряпавшись якимось по слизьких сходах до темного коридору, я спіткнувся об щось залізне, та так, що трохи лоба собі не розтяв. Ранком уже я побачив, що це були дроги з ресорами з-під якогось повозу. Таке було моє вшестя до гостинної юдейської господи! У кімнаті вже зустрів мене жид, досить пристойний з виду, поміг мені стягти з плечей наскрізь промоклу непромокальну шинелю і понижено запитав:

— Що пан зволять?

— Чаю та кімнату, — одповів я.

— Зараз, — сказав жид і зник за дверима.

Дожидаючи того жидівського “зараз”, я грівся й розминався, походяючи взад і вперед по хаті. Кімната була, наче крамниця, з шафами біля стін і шклянною скринєю вздовж хати, на шталт шинквасу. Перед скринєю я спинився й поміж ґалантерійним дрібязком побачив — що б ви гадали? Книгу в жовтій обгортці. Я саме хотів був сказати Трохимові, щоб він дістав книгу з чемодана, аж ось вона сама до рук лізе, і Трохима турбувати не треба. Беру з стола свічку й читаю заголовок, здається, слов'янськими літерами: “Українська поезія [Тимка] Падури”. “Еге, — думаю — ходи лишень голубе, сюди! Давно я тебе не бачив”. Але скриня була замкнена. Покликав я господаря, та замість його з'явився якийсь жидок із рудою борідкою. Я попрохав його добути із скрині книгу, але жидок одповів, що він фактор, а не хазяїн крамниці. Тоді я звелів йому покликати хазяїна. Прийшов господар, той самий гожий жид, що допомагав мені скинути непромокальну шинелю. На моє прохання про книгу він витяг її з шафи і, подаючи мені, сказав:

— Десять злотих.

— А якщо тільки прочитати, — спитався я, беручи книгу — то скільки тоді буде коштувати?

— Пять злотих, — сказав жид, побрязкуючи ключами.

Нічого робити, дав я пять злотих і спитав ножа, щоб розрізати дорогу книгу, але це було непотрібне, бо книга була розрізана й навіть заплямлена. Окрім масних плям помітив я по краях сторінок то прості лінії, мічно проведені де нігтем, де олівцем, то знак оклику, то запитання, то чорт-зна що.

— Гей-гей! — подумав я — ти вже побувала в руках у нашого брата критика.

Псувати олівцем або нігтем чужу книгу — це річ непростенна, але все ж таки в цьому є хоч якась думка, що ось, мовляв, я читав таку книгу і знайшов у ній це зле, а те — добре, хоч це й не виправдує такого читача, що нівечить чужу власність. Але чим виправдати тих, що псувають шибки на поштових станціях своїм дорогоцінним алмазом, виводячи по шклу свій вигадливий вензель, наче на якомусь важливому документі — читко й виразно? Нащо це вони роблять? Мабуть таки в цих вигадливих вензелях та розчерках криється якась думка? Невже тільки та, що ось, мовляв, отакий і такий переїздив тут з алмазним перстеном? Здається, що тільки така, і більше нічого! Яка дрібна, нікчемна пиха! А кажуть, і навіть пишуть, начебто славетний лорд Байрон накреслив десь у Греції на скелі своє прославлене прізвище. Невжеж і цій видатній людині не чужа була ота дрібна, нікчемна пиха?

Хоч і чудно, але ніщо інше, як та сама дрібна пиха примушує мене (та може й не одного мене) дивитись, звичайно знічевя, на ці подряпані шибки й перерисувати давно відому книгу, покреслену олівцем та нігтем. Ось і тепер зо мною трапилося те саме. Поезія Падури мені відома й надто відома, а я заплатив за неї пять злотих так собі, з одної примхи, щоб себе потішити; автім, коли побачив кривульки на краях, почав читати, мовби ніколи нечитану книгу.

Над піснею, під назвою “Запорозька пісня”, було дуже читко написано: “Скальковський бреше”. Що мала значити ця дуже нецеремонлива увага? Я прочитав пісню. Пісня починається так: “Гей, козаче, в ім'я Бога”. Яке ж тут відношення до вченого автора “Історії нового коша”? Не розумію. Аж ось! Пригадав: цю саме пісеньку вчений дослідник запорозького побуту вкладає в уста запорозьким лицарям. Честь і слава вченому мужеві! Як глибоко вивчив він описаний ним предмет. Дивна річ! А може він просто хотів посміятися з нашого брата-хахла та й годі? Бог його знає, тільки ця волинсько-польська пісня так само подібна до пісні дніпровських лицарів, як я до китайського богдохана.

— А як то буде з чаєм і кімнатою? — спитав я, закриваючи книгу.

— Зараз, — сказав рудобородий жидок, що стирчав у кутку, і вийшов до другого покою.

— Ох ви, клятї жиди! — вимовив я майже вголос — я вже й цілу книгу прочитав, а вони ще й не думали чаю готувати!

За хвилинку жидок повернувся і знову притаївся в куточку.

— А що з чаєм? — спитав я.

— Зараз закипить, — відповів жидок.

— Чого ж ти тут топчешся? — спитав я послужливого жидка.

— Я фактор. Може пан чого потребують, то я все зараз панові можу постачити, — додав він, лукаво посміхаючись.

— Добре, — сказав я. — Так ти кажеш, що все дістанеш, чого тільки забажаю?

— Дістану все, — відповів він, не запинаючись.

Яку ж би йому завдати задачу, так щось у стилі пана Твардовського? — подумав я собі і, подумавши, сказав:

— Ти знаєш англійський портер під назвою “Браунстут, Берклей, Перкенс і компанія”?

— Знаю, — відповів жидок.

— Добудь мені одну пляшку, — сказав я задоволений з себе.

— Зараз, — сказав жидок і зник за дверима.

— Ну, — подумав я — хай пошукає. Тепер цього вражого продукту й у самій столиці не дістанеш, не те що в Білій Церкві.

Не встиг я так подумати, як з'явився мій жидок з пляшкою справжнього Браунстуту. Подивився я на етикетку на пляшці і тільки плечима здвигнув, але й знаку не подав, що це мене дуже здивувало. Жидок поставив пляшку на стіл і, наче нічого не сталося, — став знову в куток і тільки обтирає собі піт з обличчя полою засмальцьованого пальта. Ну, й чудотворці ж оці кляті фактори!

— Скажи мені правду, — звернувся я до фактора — яким чином опинився англійський портер у вашій Білій Церкві?

— Через наше місто — відповів жидок — возять із Севастополя полонених аглицьких лордів, ото ми й держимо про них портер.

— Добре, — сказав я. Значить,

...ларчикъ просто открывался.

— Чи не скажете ще чогось дістати вам на ніч? — спитав фактор.

— Зажди, братіку, подумаю, — сказав я та й став думати, який би йому ще гачок загнути, та такий, що клятий жид і зубами не розігнув би, а подумавши добре, ось яку загнув я йому заковику, справді в стилі Твардовського:

— Ось що, мій любий чудотворче, — сказав я, звертаючись до мізерного Меркурія, — коли ти вже дістав мені портеру, то... постривай, — чи є в вас у місті книгарня?

— Книгарні в місті немає, — відповів він.

— Добре, так добудь же мені нову, ще не розрізану книгу, і тоді я повірю, що ти все можеш роздобути.

— Зараз, — сказав спокійно рудий Меркурій, повернувся і вийшов.

II.

— Ей, господарю, а що там із чаєм? — сказав я голосніше, ніж звичайно, обертаючись до відчинених дверей.

— Зараз, — одгукнувся з третьої кімнати жидівський жіночий голос.

— А щоб вам свого Месії ждати й не діждатися так, як я не діждусь вашого чаю! — сказав я собі й не встиг промовити цієї гнівної фрази, як у дверях показалася кучерява, чорноволося гарнесенька жидівочка, але така брудна, що дивитись не можна було.

— А де ж чай? — спитав я в задрипаній Геби.

— У нас чаю нема, а може зволите...

— Як нема? а де ж хазяїн? — перебив я задрипану Гебу.

— Хазяїн пішли спати, — відповіла вона боязко.

— Якщо нема чаю, так що ж у вас є? — спитав я з досадою.

— Фарширована щука і...

— І більш нічого, — перебив я її.

А мене в свою чергу перебив фактор, увійшовши до кімнати з двома новенькими книгами в руках. Я здивувався, але зараз таки схаменувся і звелів дати мені щуку, а потім уже звернувся до фактора й байдужісінько взяв у нього книги. Дивлюся, книги справді нові, нерозрізані. Я хоч і звик, як людина добре вихована, затаювати свої внутрішні почування, але тут не втерпів, ахнув і назвав жидка справжнім слугою пана Твардовського. Жидок усміхнувся, а я на обгортці прочитав: “Морской Сборникъ 1855 года. N 1”. Я ще раз здивувався і, звернувшись до фактора, спитав його:

— Скажи мені ради самого Мойсея, якою силою ти твориш такі чудеса, і розкажи, як і від кого дістав ти ці книги.

— О!... Книжки ці дорого коштують, коли розказати вам їхню історію, — сказав жидок і провів по голові пальцями, наче поправляючи ярмулку.

— Послужи ж мені останню службу, — сказав я ласкаво своєму рудому Меркурієві — розкажи ти мені історію цих дорогих книжок.

Жидок замявся й почухав за вухом. Я пообіцяв йому златого на пиво; це його підбадьорило, він чемно попрохав у мене дозволу сісти і, почухавши ще раз за вухом, розказав мені таку драму, що, якби не його жидівська декламація, то я неодмінно заплакав би. Зміст драми дуже простий і такий звичайний, що мимохіть робиться сумно. Подія була така.

Із Севастополя до смоленської губернії їхав якийсь офіцер флоти, Бог його знає, ранений чи просто слабий, з двома малими дітьми та з жінкою. Діло було зимою або наприкінці зими; дорога так його, бідолаху, змучила, що він примушений був спинитись у Білій Церкві на кілька день одпочити. Хвороба погіршала й поклала його до ліжка. Що їм було робити? Сидіти в жидівській брудній хаті й дождатись якогось кінця. Почалася весняна сльота; все подорожчало. Своїх грошей не було, витрачались “прогони”, нарешті й “прогони” витрачено, а хворий не вставав. Якийсь подорожній лікар одвідав його та тільки похитав головою та й годі. Рецепти не було пощо писати, бо яка ж у містечку аптека? Другого дня після візиту лікаря хворий помер, покинувши свою вдову й дітей, як

кажуть, без копійки. Що було їй, сердешній, робити при такій лихій годині? Вона написала листа до родичів чоловіка до смоленської губернії і, дожидаючи відповіді, почала спродувати за безцінь гардеробу чоловіка та інше вбоге майно, щоб задовольнити найнеобхідніші потреби. Послужливий за гроші жидок, коли довідається, що у вас готових грошей немає, та не видко, що й будуть, то не дасть вам і води напиться, а за хліб і казати нема що. Сердешна вдова спродувала все, навіть необхідне, якщо воно чогось було варте в очах покупця-жида. Книги, що їй мені приніс всезнайко фактор, взяв він у неї, і, мабуть, за безцінь; в господарстві вдови вони були тільки зайвим тягарем, та й небіжчик, як видко, не дуже то високо цинив дрюковану мудрість: книжки були нерозрізані. Та то байдуже, як воно там було, але я був глибоко здивований і втішений таким безприкладним явищем.

— Що ж ти заплатив за книжки? - спитав я фактора, розрізуючи перше число [“Морского Сборника”].

— Два карбованці, за менше не віддає, — відповів він, запинаючись.

— Брешеш, срібллюбче-Юдо, — подумав я, а довести йому нічим. — Добре, — кажу йому, — гроші я надішлю через мого хлопця завтра, ти тільки покажеш йому квартиру.

— Я вже гроші заплатив: вона в борг не повірила, — сказав він, обтираючи свій заязлений капелюх.

— Шкода! я більше півкарбованця не дам тобі за книжки.

— Нащо ж ви знівечили книгу? — сказав він майже нахабно.

— Чим же я її знівечив? — спитав я.

— Усю ножем порізали, тепер вона не возьме книгу назад... За моє жито мене ж і бито, — промовив він ледве чути та й замовк.

— Ну, ніч-мати дасть пораду, — сказав я. — Іди собі спати, а завтра порухеємось. — Він уклонився й пішов.

По виході фактора я збудив Трохима, що спав собі невинним сном біля чемодану в усьому своєму промоклому вбранні, звелів йому [хоч] напівроздягтися і, вийшовши до другої хати, сказав досить голосно, мало не крикнув:

— А як там шука?

— Зараз, — почувся той, що й раніше, жіночий голос, і за хвилину заявила та сама замузнана кучерява жидівка.

— Став же її мерщій на стіл та не забудь і горілку поставити.

Жидівочка вийшла й скоро знову вернулася з шукою та з восьмикутним штофом, повним рудо-червоного плину.

Я заходився біля шуки і, не зважаючи на те, що вона міцно була заправлена перцем та гвоздику, з таким апетитом троцьив її, що якби Трохим загаявся з своїм переодяганням ще одну хвилину, то застав би одну голову та хвоста. Але він поспішився і ще захопив добру порцію. Після шуки я спитав у замузнаної Геби, чи нема чим заглушити перець та гвоздику. Вона відповіла, що сьогодні нічого більше не варили, і я, звелівши подати карафку води та шклянку, простягся собі на рипучій, на шталт канапи, дерев'яній лаві, а Трохим, доївши шуку, помолився Богу й так поклався на якійсь повсті на підлозі біля печі. В жидівській господі запанувала тиша. Знявши нагар із свічки, почав я перегортати число перше “Морского Сборника”.

III.

Перегортаючи машинально книжку, я почав куняти й простягнув був руку по щипці, щоб погасити свічку й заснути, але вийшло не так. Я випадково глянув у реєстр салдатів, що вже видужали, але нездатні були далі служити, почав його читати — і що ж я прочитав? Прочитав я там те, чого не прочитаєш у жадній дрюкованій книзі, а я їх таки чимало прочитав.

Справа була така. Комітет допомоги раненим перепитував цих калік-бідолах, якої хто з них бажає собі нагороди за вірну службу “престолу и отечеству”. Бідолахи спочатку одмовились од усякої нагороди, аби тільки їх пустили додому. Комітет настоював, щоб вони крім того жадали, кожний, що йому треба. Одні попрохали нагороди грішми, другі — щоб звільнили їхніх дітей з кантоністів, а останній з них, молодий матрос, з сльозами на очах прохав звільнити його рідну сестру з кріпацтва. Благородна просьба цієї простої людини мене вразила, я далі не міг читати, закрив книжку і згасив свічку.

Одначе мені не спалося. Матрос розбуркав мою уяву й одігнав послужливого Морфея. Простий і зовсім природний учинок простої людини малювався в моїй душі яскравими, променистими барвами. Мабуть, я таки дуже вже зубожів серцем, коли мене вразило це ніби б то й звичайне явище. Невже разом із цивілізацією так щільно прищеплюється нам егоїзм, що ми, себто я, ледве віримо в таку безкорисливість? Мабуть, що так. А поправді не повинно б так бути. Освіта повинна збагачувати, а не обкрадати людське серце. Та, на жаль, — це тільки теорія. Такі безцільні думки не давали мені спати, і що більше заглиблювався я в ці думки, то вищий, благородніший здавався мені вчинок покаліченого бідолахи-матроса. Він оддав усе сестрі, а собі не зоставив нічого, крім торби та милиці. Як собі хочете, а подвиг не зовсім звичайний. Що, якби, подумав я, пощастило мені цьому простому сюжетові надати форму героїчної поеми або... Але ні, жадна інша форма поезії, крім поеми, не надається до цього сюжету; поема — або нічого. І я почав складати поему.

Во дни минувшіе, во дни невинности моей,

як каже поет, і я потихеньку віршував, — та й хто з нас не віршував? Отже, ремесло це було мені трохи знайоме; зоставалось придумати хід дії й обстанову, а місце дії — страшний четвертий бастіон у Севастополі, ще страшніший тамошній лазарет, на кінець — укрите квітучими вишневыми садками українське село, а серед вулиці цього чарівного села вільна сестра зустрічає свого великодушного каліку-брата. Канва готова, зоставалось тільки дібрати тіні, та й до праці. Я вже почав був і тіні розкладати, не пускаючи з ока й загального ефекту. Та слухаю, — в хаті наче хтось шепоче. Чи не марить ото серед сну Трохим після жидівської щуки? — подумав я. Прислухаюсь, — справді Трохим, але не марить, а на яві про себе шепоче:

— Ой!... хочеться пити, та не хочеться встати.

Трохи згодом він іще раз голосно повторив своє бажання, а за хвилину промовив те саме майже вголос.

— Трохиме! — сказав я голосно.

Трохим мовчить.

— Трохиме! — повторив я в той самий тон.

— А що? — обізвався він наче спросоння.

— Подай мені карафку з водою.

Трохим, глибоко й довго зідхаючи, ліниво підвівся з постелі, потемки розшукав карафку й подав мені.

— Напийся сам, — сказав я йому, бо я не хочу пити.

Трохим напився, поставив карафку на місце й промовив:

— Сердечно вам дякую.

— То ж бо то й є, дурню, — сказав я йому замість науки, але він ледве чи чув цю науку, бо вже спав.

Великий оригінал цей Трохим. Я спишу його вам колись на іншому, більш відповідному місці, а тепер оповідатиму далі про мою власну пригоду.

Я взявся був знову за перервану нитку моєї поеми, але Морфей — приятель засунув завісу, і ледве видна пишна декорація зникла з моїх очей.

Другого дня дуже не рано покинули ми Білу Церкву; сталося це тому, що заснув я вже вдосвіта: спочатку матрос не давав мені спокою, а потім — жидівські блохи. Дорога була, як і вчора, погана, якщо не гірша за вчорашню: від довгого дощу густа грязюка перетворилася в справжню квашу, як висловився незадоволений Трохим. Автім дорога мало мене турбувала: я на неї майже не зважав, — мене, якщо можна так висловитися, поглинула моя поема. Я весь час komponував подробиці дії й так захопився тими подробицями, що почав уже був імпровізувати вірші. Імпровізацію мою перервала не зовсім звичайна пригода. Коні наші спинилися перед берлином, чи то дормезом, що по самий короб загруз у болоті. Чотири пари добрих волів ледве-ледве посували його наперед, а четверо поштових коней, усі в милі, спочивали по той бік греблі. “Чи це не вчорашня пані з дочкою з таким комфортом подорожує?” — спитався я себе й ненароком поглянув на Трохима. У нього була така кисла незадоволена пика, що я зареготався. Він начебто не помічав мого сміху й тому став ще смішніший.

— Про що ви так задумалися, Трохиме Сидоровичу? — нарешті спитав я його жартома.

Трохим мій зідхнув, повернувся лицем до дормезу й пробурмотів щось подібне до лайки.

— Правду казав жид, що в нього ми ночували, що ви не подібні не тільки до пана, але навіть і до останнього шляхтича голоп...

Останнього слова він не договорив і знов одвернувся від мене.

Так ось де причина, чому той гожий жид учора й сьогодні не упадав коло мене, як це звичайно роблять вони, особливо господарі заїздів і так званих повітових трахтирів! А я ще гадав собі, що б це значило, що господар так байдужно прийняв мене, так байдужно, що навіть не вважав за потрібне похачувати чаєм, а секрет ось у чому. Цікаво було б знати, за кого він мене взяв?

— За кого ж він мене взяв? Не казав тобі жид? — спитав я Трохима.

— “Так, — каже — ні те, ні се” та ще додав якесь слово своєю мовою. Я не зрозумів, але, мабуть, щось погане, бо він, вимовивши це слово, ще й плюнув.

— Ач, проклятий жид! Ще й плюнув! Ну, а ти як думаєш, Трохиме? Скидаюся я на

пана хоч з боку? — спитався я його жартома.

— Ні з боку, ні спереду, — відповів він, не надумуючись і, відвернувшись од мене, тягнув далі півголосом:

— Не тільки пан, але й статечний селянин у таку погоду собаки з хати не вижене, а він поїхав у гості, — дуже потрібна річ; та ще хоче, щоб його паном жиди величали. Либонь, жиди знають, як кого назвати.

Останнє слово промовив він пошепки. Я собі посміювався з досади розлюченого Трохима. В цей час за нами стало чути поштовий дзвінок; я озирнувся: півверстви за нами тяглася грязюкою трійка, така сама, як і наша.

— Слава тобі, Господи! — вигукнув протяжно Трохим і перехристився.

— А що? — спитав я його.

— Виїхали з болота, — відповів він весело.

Берлин справді стояв уже тільки по маточини в болоті, а воли, довершивши свого подвигу, парами вилазили з болота на сухіше місце. Дзвінок, що його чути було здаля, тепер задзеленчав у мене за плечима. Я знов оглянувся і, крім трійки та візника, побачив, що на возі стоїть якась постать у чорній бурці та в якомусь чудернацькому кашкеті. За хвилину трійка, віз і постать на ньому опинились біля самих вікон берлину. Постать на хвилину схилилась до вікна, наче питаючи про здоров'я запакованих у рухомій світлиці красунь. Потім постать у бурці й кашкеті підвелась і хриплим голосом почала гукати на візників, щоб швидше подавали коні. Я вважав на постать, Трохим — не знати на що, візник накладав тютюну до своєї люльки, а коні, похнюпивши морди до самої калюжі, про щось задумались.

— Чому ж ти не поганяєш? — сказав я візникові.

— Та я думав — сказав візник, не виймаючи люльки з рота, — що ми за ними так і поїдемо до самої станції?

— Оце ще хохол! Погано ж ти думав! Поганяй лишень коні мерщій! — сказав я, і ми покинули постать і берлин.

Коли ми переїздили повз берлин, я заглянув до віконця, і передо мною промайнула надзвичайно гарна жіноча голівка, повита чимсь чорним; мене, мов молотом, ударило в серце, і я вже до самої станції нічого не бачив, окрім чарівної голівки.

— Маєте самовар? — спитав я в завідувача станції, вилазячи з возу.

— Маю, — відповів він.

— А коли маєте, то скажіть його нагріти, — сказав я і, звертаючись до Трохима, додав:

— Нема що робити, Трохиме, — чемодан треба розв'язати, а то пропадемо без чаю.

— А хіба жидівський [чай] вам не вподобався? — промовив він іронічно, виймаючи чемодан з воза.

Правду казати, чай був тільки приклучкою, а справжнім ділом була чарівниця, запакована в рухомій світлиці. Мені страх як кортіло ще раз хоч на мить подивитись на цю чарівну голівку. Мені здавалось, що я розрахував не погано. Вони неодмінно зайдуть до хати, поки їм перепряжуть коні, а я... все може статися, — матиму щастя запропонувати їй шклянку чаю. В дорозі які там церемонії? Поки я так міркував, самовар уже кипів на столі, а Трохим витирав чорний поливяний чайник і зеленкуваті корчемні шклянки. Та як

же я в такій шклянці запропоную їй чаю? сором і... ще щось хотів був я подумати, коли розчинилися двері, і в хаті з'явилась постать у бурці і в чудернацькому кашкеті. Не здіймаючи кашкета, постать хрипким басом спитала завідувача, що стояв перед нею:

— Коні є?

— Є, — відповів із пошаною завідувач.

— Мені треба восьмеро коней, — промовила постать.

— І восьмеро знайдеться, — відповів завідувач тим самим тоном.

Постать кинула “подорожню” на стіл і, помітивши в хаті третю особу, себто мене, піднесла кашкет і кивнула головою. Я відповів тим самим, тільки трохи здержливіше, і запропонував постаті шклянку чаю з дороги. Постать не відмовилася, поскаржилася тільки, що навіть у Києві не можна знайти доброго араку; я не перечив, і розмова наша на тому й скінчилася. Постать, не допивши шклянки чаю, зникла за дверима. Тому, що особа ця гратиме не останню роль у нашому оповіданні, то не завадить зрисувати її з певними подробицями.

“Пенсіонований ротмістр гвардії, поміщик Курнатовський” — так стояло в подорожній, що її я прочитав не без цікавості. Про подробиці фігури ротмістра не можу сказати нічого точного, бо вона схована була під буркою. А обличчя? Обличчя досить звичайне, особливого нічого не виказує, — такі обличчя можна зустрінути на кінському ярмарку в Бердичеві або в Полтаві, між ремонтерами. Ніс великий, досить незграбний і червоний, очі теж червоні, витришкуваті. Губи товсті, особливо нижня, вуса зчервона чорняві, великі, за волосся на голові теж нічого певного сказати не можу, бо він не скидав свого чудернацького кашкета. Оце вам і все. Коли придивитися до нього пильніше, то може б і ще знайшлися якісь особливості, та я не встиг придивитись пильніше, і докінчення портрета з усіма подробицями відкладаю до другого сеансу.

— Знову поїхали волами, — сказав Трохим, входячи до хати.

— Скажи долити самовар і вугілля докинути, — сказав я йому й вийшов із хати.

Будь що будь, а я її дочекаюсь, — казав я сам собі, дивлячись на безконечну греблю, якою чотири пари волів ледве тягли знаний мені берлин. З годину, коли не більше, дожидав я заповідного берлину; нарешті спинився він перед воротами поштової станції.

— Чи не побажали б ваші дами, — не дуже сміливо сказав я пенсіонованому ротмістрові, — випити гарячого чаю з дороги?

Ротмістр кивнув головою й підійшов до вікна повозу. За хвилину здоровенний льокай розложив східці, відчинив двері й з рухомої світлиці висадив... кого б ви думали, кого? Замість прекрасної чарівниці — бабу-ягу, замотану у щось чорне. А щоб ти провалилась! — подумав я, а льокай тимчасом склав східці й тихо причинив дверці.

— А що ж панна Гелена? — по-польському запитав у старої ротмістр.

— Спить, — одповіла стара й попленталась у кімнату, піддержувана здоровенним гайдуком.

Ротмістр запалив величезний трубукос і пішов до стайні подивитись, які йому запряжуть коні, а я сумно подивився на берлин, наче лис на виноград, та й подався, скріпивши серце, частувати чаєм стару. Одначе, я непотрібно турбувався, — вона саме себе частувала, і коли я ввійшов до хати, то навіть і не глянула на мене. Я сказав Трохимові,

щоб він налив собі шклянку чаю та складав чемодан. Стара тоді глянула на мене й одвернулася, а я вийшов із хати, наче не помічаючи її погляду. Коні для мене були готові, і я, діждавшись Трохима й чемодана, подивився ще раз на заляпаний болотом берлин, сів на воза й поїхав, повний надії, що побачу таємничу красуню на дальшій станції, себто в місті Таращі.

Тараща — місто! Не розумію, чому дали таку голосну назву цій брудній жидівській слободі. Напевне можна сказати, що небіжчик Гоголь і на мить не бачив цього нарочито брудного міста, інакше б його рідний Миргород здався йому коли не справжнім містом, то принаймні прекрасним селом.

У Миргороді, хоча й не пишної растрелівської або тонівської візантійської архітектури, а все ж таки є біленька мурована церква. Хоч і невелика ця біла пляма на тлі темної зелені, але робить свій приємний ефект в одноманітному пейзажі. В Таращі й цього нема. Стоїть собі на пригорку над гнилим болотом стара темна дерев'яна церква, так звана козацька, себто будована за часів козаччини. Три восьмикутні стіжковаті бані з похиленими чорними залізними хрестами, та й годі. І все це таке незграбне, грубе, таке сумне, як сумна історія її невгамонних фундаторів. Заледве надвечір дотяглись ми до цього так званого міста. Про дальшу дорогу не було чого й думати, про берлин і красуню також. Отже, я можу сміливо розташуватись сам в одній-одинокій кімнаті на поштової станції. Так і зробив. Трохимові доручив я подбати за вечерю, та хоч як старався Трохим, а вечеря наша обмежилась парою сушених карасів, шматком чорного хліба й чаркою смердючої горілки. Трохим був у доброму гуморі й кепкував із чернечої вечері, — так називав він нашу вечерю. Кепкував він, властиво, не з вечері, а з мене, що от, мовляв, як гарно подорожувати підчас такої прекрасної погоди. Мені самому було досадно, але я мовчав і силкувався думати не про погоду, а про щось інше. Та інше, однак, не спадало мені на думку; я згадав про матроса і — уявіть мою досаду! — згадав, що ми забули “Морской Сборник” у Білій Церкві. Питаю в завідувача станції, чи не знайшовся б серед візників охочий поїхати верхи до Білої Церкви. Охочий знайшовся, я розказав йому справу. Він заправив з мене за поїздку три карбованці; я не торгувався й дав завдаток. Візник зараз рушив у дорогу, а ми з Трохимом, помолившись Богу, простягли свої потомлені тіла горизонтально: він на лаві, а я також на лаві, обгороженій з трьох боків чимсь на шталт поруччів, що робило її подібною до чухонських санчат.

IV.

“Морской Сборникъ” таки недешево мені обійшовся, а цікавого в ньому, думаю я, тільки й є, що один матрос; щоправда, я ще як слід його не переглянув. Та річ не в тому, чи цікавий збірник, чи ні, а в тому, що я з собою взяв тільки дві чи три книги, та й то не знаю, які. Трохим мій і за це подбав. А треба вам сказати, що книги мені потрібні, як хліб насущний, і два тижні, що я гадав присвятити моїм родичам, зовсім без книжки здалися б мені безконечними. Тому то я так і дорожив “Морскимъ Сборникомъ”, та ще й тому, що родич мій, хоча й не без освіти людина, але книги боявся, як чуми, отже, на його бібліотеку не можна було рахувати. Чудною й ненатуральною здається нам письменна людина, що існує без книги. Та коли придивитись пильніше до цієї дивної людини, то вона здається цілком нормальною. Родич мій, наприклад, почав свою освіту в якомусь кадетському корпусі, а скінчив у якихось казармах та в таборі. Коли ж і де можна було йому до книги призвичаїтись? Багнет і книга — це найдикіша дисгармонія. І родич мій, виходить, найнатуральніша людина, та ще тим натуральніша, що він не вдає з себе читача, як це роблять інші, такі, як він, та як робить його благовірна половина, а моя прекрасна родичка, або точніше — кузина. Її вся бібліотека складається з “Опытной хазяйки”, переписаної якимсь не дуже то письменним прапорщиком, а як запустить теревені про літературу, то тільки слухай. Інший, чого доброго... та що вже говорити про інших; — я сам спочатку розпустив був вуха, та вже потім схаменувся. Я познайомлю вас, мої читачі, хоч трохи з моєю кузиною-красунею, — що правда, не першої вже молодости. З такими субектами, як вона, часом не вадить познайомитись. Сам я вперше побачив її, коли вона була ще нареченою мого родича і, правду кажучи, сам мало не закохався до неї, як чорт до сухої верби; вибачайте за слово, — іншого не міг придумати. Тоді вона була чарівливо гарна. А це вже відома річ, що коли жінка чарівливо гарна з себе, то вона й добра, і розумна, і освічена, і обдарована янгольськими, а не людськими прикметами. Це вже так ведеться. А навсправжки, то що жінка краща, то більше скидається вона на прекрасну, але бездушну ляльку-автомат. Це я кажу з власного многолітнього досвіду. Красуні тільки в романах — втілені янголи, а на ділі вони автомати або гіпсові фігурки.

І кузина моя колись здавалась янголом лагідности й зразком виховання. Я не залицявся до неї отверто — не така моя вдача, але потай боготворив її. Це загальна риса невійськової вдачі. Незабаром вона вийшла заміж за мого родича й одїхала з ним на село. Я остудив своє глибоко-боязке кохання двохлітньою відсутністю і потім уже бачився з нею досить частенько, але не як палко закоханий, а просто як старий знайомий, а до того ще й родич. Тоді вже почав я придивлятись уважніше до мого колишнього кумиру. Зайшла якомось мова (це було на селі) про німецьку поезію. Окрім Гете та Шіллера вона з захопленням говорила про Кернера: мені це сподобалось, і я з дурного розуму виписав примірник Кернера та й послав їй на село. Через рік, або й більше, трапилось мені повернутися до них мимоїздом, і що ж? Мій Кернер валяється під канапою і навіть нерозрізаний. Це змусило мене любов моєї вродливої кузини до німецької поезії визнати за сумнівну. Невже оті вигуки крізь сльози були брехнею? На жаль — таки так! Вона, як довідався я пізніше, боготворила все, що хоч трохи скидалось на військовоє, починаючи від

скромного “наукового” кантика й кінчаючи розкішним кавалерійським штандартом, а за аксельбанти й казати нема що: аксельбанти обожувала вона понад усе. Так ось бачите, в чому секрет: до берлінського видання Кернерових творів, що вона його десь бачила, додано портрет поета у військовому мундурі, а мій примірник був іншого видання й без портрета, так вона й кинула його під канапу. От вам і секрет. Книжки вона просто ненавидить, і якби вона була якоюсь маркграфинею за часів Гутенберга, то не завагалася б послати на вогнище славетного друкаря. Це напевно. Зате вона озолотила б того, хто вигдав тузів, королів, дам, валетів тощо, одне слово, того, хто вигдав карти; йому б вона поставила статую і молилася б, як Богові, як просвітителеві людського роду. З якого болота випливає й так широко розливається ота груба, огидна пристрасть у мякому, ніжному серці жінки? Питання не таке вже морочливе. З болота неробства та з мулу моральної порожнечі. Не визнаю, щоб навіть у ремонтера такі огидні здібності були прирощенні. У нас кажуть про п'яницю, злодія, або про якогось іншого крутія, що він, сердешний, з тим уже й народився. Дуже наївна думка! І коли б запитати в славетного черепознавця Лафатера, то й він, поклавши руку на серце, сказав би: дуже наївна думка! Грати самому в “розгардіяша”, в “носки” тощо, тут ще є якась утіха, звичайно, втіха не дуже естетична, але все ж таки втіха — принаймні довгі хвилини порожнього життя стають коротші. Але яка моральна втіха — просидіти біля столу з грачами до третьої години вночі й мовчки обчислювати вигру та програу мовчазних картярів? Зовсім не розумію. А прекрасна моя кузина знаходить у цьому високу насолоду. Вона готова тиждень не їсти, не пити, аби тільки сидіти, як автомат, і дивитися, як грають у “розгардіяша”, або навіть у “три листики”, а вже як їй самій пощастить скласти партію для “розгардіяша”, то вона готова, як Ілля Муромець, сидіти за картами місяці й роки, без шматка хліба й без шклянки води. Невже так шкідливо впливає на пусту красуню брак юрби адораторів, цієї єдиної насущної її поживи? Воно таки справді так; принаймні іншої причини я не знаю. Красуні в товаристві зайняті ділом, себто кокетують, а вдома, та ще на селі, що ви їй скажете робити? Не румянитися ж та білитися для свого ведмедя-чоловіка! Все це ще нічого, все це тільки гидке, а от що гірке. У моєї прекрасної кузини росте чарівлива дитина, дівчинка років чотирьох чи коло того, жвава, люба, справжній херувим, що злетів з неба, і херувима цього, це чарівне створіння доручено брудній сільській бабі. А ніжна матуся шнурується собі та присмалює кучеріки навіть над потилицею, і ні про що не дбає. Одного разу привіз я для Наталочки (так звать дитину) граматку й дитячу книжечку про природу з малюнками. Треба було бачити, з яким недитячим захватом тішилась вона моїм подарунком та з якою цікавістю розпитувала свою красуню-матусю про значення кожного малюнку. Але матуся — ой, лишенько! — або до мене зверталась, або просто відсилала її до няньки бавитися в ляльки. Мені стало сумно, і я, не починаючи здалека, зняв мову про обов'язки матері. Кузина спочатку слухала мене, але коли я зачепив справу глибше й почав живо й рельєфно малювати перед нею ці святі обов'язки, вона стиха заспівала: “Не шей ты мнѣ, матушка, красный сарафанъ”. Хоч ти їй кіл на голові теши, подумав я, і трохи був не вшкварив штуки, себто хотів плюнути й вийти, — одначе здержався й тільки запалив цигару та вийшов до другої хати.

Нащо вони дітей плодять, ці амфібії, ці бездушні автомати? Нащо вони заміж

виходять, оці мертві кралі? Щоб “карьеру зробити”, як висловлюється моя кузина, а діти — це вже неминучий наслідок карери, та й годі. Бідні, бездушні матері! Ви свій обов'язок, свою святу повинність передаєте наймищці-гувернантці, або — ще гірше, сільській темній бабі. Чи ж диво після того, що порода гарненьких ляльок не переводиться у нас? Та й чи буде колись кінець отій породі? Либонь, що ні: вона страшенно живуча на нашому плодючому, [але] здичавілому ґрунті.

Але чи не пора вже дати спокій темній постаті моєї вродливої родички та звернутись до світліших предметів?

Другого дня вранці візник з книжками з'явився передо мною, наче лист перед травою; я остаточно розплатився з ним і запитав його, чи не бачив він по дорозі берлина?

— Ночує посеред греблі в Ковшоватій, — сказав він і вийшов.

— Отже, я її більше не побачу, — подумав я й наказав старості запрягати коні.

За кілька хвилин коні були готові, книги сховані до чемодану, і, помолившись Богу, ми щасливо вирушили в дорогу.

“Чудна людина, оцей автор”, — подумає прихильний читач. — Лає що сили свою родичку, а сам до неї в гості їде. Тут щось не теє. - “Усе тут гаразд, — відповідаю прихильному читачеві — і на мою думку, так і треба: хліб-сіль їж, а правду-матку ріж, говорить приказка й говорить благородно. Коли б не тільки ми, письменники, а взагалі всі чесні люди, не оглядались би ні на споріднення, ні на протекцію, а благородно вказували пальцем просто на блазня-родича та на грабіжника-протектора, то ці тварини принаймні серед білого дня не грабували б і не блазнували”. — “Та це ж не можливо, — скажуть чесні люди взагалі, а письменники зокрема. — Яке нам діло до його господарки, до його засобів та до його прибутків? Він поводитьсь добре, бездоганно добре, а до того ще протегує навіть... навіть малярів. Чого ж нам більше? А родич? Та Господь із ним, якщо він — порядна людина; нехай собі блазнує на здоров'я, — нам яке діло? Коли ж він до того ще й заможна людина, це вже інша річ; тут тобі проститься, коли трохи й підлеститись; тут можна навіть і дуже підлеститись. Це вже не Бог-зна який гріх. Бо ж коли чогось більше не можна сподіватись, то принаймні можна зайвий раз добре пообідати”. То ж бо то й є, що в нас мало не в усіх лихі пальці знати!

“Усе це так, усе це так і повинно бути, — скаже ласкавий читач - але як же їхати за двісті верстов у гості до людей, які тобі не до вподоби? Ну, а що, як вони прочитають цей ущипливий пасквіль, цю злісну правду, тоді що?” — У кожного свій смак: перш за все я їду задля чудового весняного сільського краєвиду, а не задля карикатурних постатів, що на першому плані цього чудового краєвиду, а щодо другої заваги, то я зовсім спокійний. Коли б навіть я присвятив цей свій нехитрий твір моїй любій кузині і навіть подарував їй примірник у гарній сапьяновій оправі, то я певен, що й тоді вона б скоріше вжила його на папільотки, ніж знайшла час прочитати цей нефальшований образ власної персони. Вона... та цур їй! Розносився я з своєю кралею-кузиною, як дурень із писаною торбою. Щоправда, вона — дуже цікавий, не кажу рідкий, сюжет для досліджувача, але... пора й честь знати.

Аж надвечір доплентались ми до Баранполя. Переїзд наче б то й не довгий, але, крім грязюки, ще й місцевість досить горбувата. Підчас цього на диво повільного переїзду я

думав про свого героя, себто про матроса, а іноді цілком проти своєї волі намагався вгадати, хто така була ота красуня в рухомій світлиці, себто в берліні. Чи вона жінка вусатого ротмістра, чи далека родичка, чи просто краля, що її взято на час — за кавалерійським звичаєм, — вирішити було тяжко, а тому я намагався про неї забути. Але вона, мов чортеня, крутилася в моїй уяві й перебивала рівний хід моєї поеми.

Трохим радив заночувати в Баранполі й хоч шматок хліба зїсти, бо справді за цілий день ми нічого не їли. Я й запитав у завідувача, чи нема чого зїсти. Показалось, що перекуски жадної не було, тому, додав завідувач, що тепер Страсний тиждень. Рація — подумав я і сказав самовар наставити, але й самовара не знайшлося. “Хоч хліба й води дайте нам”, — сказав я байдужому завідувачеві. Він мовчки відчинив щось подібне до шафи, що висіло на стіні, і вийняв звідти щось подібне до пирога. Це був черствий книш на олії. Трохим не без труду відломив шматок книша, поморщився й почав їсти, пропонуючи мені решту, але я відмовився. Голод мені, не знаю чому, не докучав. Давши Трохимові розпорядитися книшем, я наказав, усупереч йому, — що я рідко собі дозволяв, — запрягати коні. Не встиг він першого шматка дожувати, як коні були готові. Не без обурення глянув він на мене, сховав решту книша за пазуху, ліниво видряпався на воза, і ми рушили далі. Незабаром настала ніч, тиха, тепла й темна. Чудова ніч! Перед такими чарівними ночами звичайно йде довгий весняний дощ, і це невдвовижу на Україні. Шкода, що місяця не було; а я люблю його, як він, повний, румяний, перерізаний довгими золотими хмарками, наче в якомусь чарівному тумані, сходить над ледве стемнілим крайнебом. Хоч яка прекрасна, яка чарівлива місячна ніч у природі, але на малюнку мистця, як наприклад Калама, вона ще привабливіша, ще краща. Високе мистецтво, на мою думку, сильніше впливає на душу людини, ніж сама природа. Яка ж то незбагненна таємниця захована в цьому твориві людських рук, у божественному мистецтві? Творчістю зветься ця велика божественна таємниця і... завидна доля великого поета, великого мистця. Тілом — вони брати наші, але Богом надхнені, вони стають подібні до янголів Божих, подібні до самого Бога, і це тільки про них сказані слова пророка: їх тільки створив Він “по образу і подобію [Своєму]”, а ми — юрба безобразна та й годі!

Догадливий поштар, тобто візник, замість московської “телґи”, що в ній і найзавзятіший фельдеґер ледве чи задрімав би, запряг нам бричку, на шталт нетичанки, довгу й широку, а в додаток навалив до неї сіна. Це Трохимові так припало до вподоби, що він, не дожувавши свого книша, з шматком у руці заснув сном свіжої молодости й непорочности. А трохи згодом і аз многогрішний пішов за його мудрим прикладом.

V.

Як ми проїхали цю станцію, ніхто з нас, крім візника та коней, не знає. Я прокинувся вдосвіта біля самої “царини”, тобто вигону містечка Лисянки, а Трохима збудив уже перед дверима поштової станції. Тому, що кінець моєї подорожі вже був недалекий (не беручи, звичайно, на увагу болота й півверстової греблі), то я й зважив, що краще трохи спочити в Лисянці, а потім уже рушати далі. До Будищ, себто до резиденції мого родича, зосталось верстви зо дві, не більше. Чи ж довго їх проїхати? Годину, нехай дві, так я міркував. Але тому, що я багато в чому маю сумніви, то взяв мене сумнів і щодо цього рахунку, і, щоб визначити справу точніше, спитав я у Трохима, що він на це скаже. А він, подумавши, сказав, що коли ми виїдемо зараз, то приїдемо в Будища не раніше полудня.

— Одна гребля чого варта! — додав він.

Я згодився з його тонкою заввагою й попросив завідувача дати мені коней у бік, себто в бік од поштового шляху. Він охоче погодився, звичайно, за подвійні “прогони”, лічучи “прогони” не за дві верстви, як я думав, а за двадцять із чимсь, себто як до ближчої станції, до Звинигородки. Він не тільки мене, але й Трохима запевнив, що йому це зовсім однаково. Нема що робити: я згодився. На ділі ж виявилось, що Трохим мав рацію, сказавши, що ми раніш, як на полудень, не будемо в Будищах; та й завідувач також мав рацію, лічучи півверстову греблю за 20 верстов.

Напившись чаю і хоч не надто ситно перекусивши, рушили ми в дорогу. Виїжджаючи з Лисянки, ми дуже обережно вїхали на греблю, а загрузли, як кажуть, по самі вуха в болоті. Тут довелося нам уперше вжити до помочі волів. Це було закінчення і без того монотонно-довгого спектаклю. Я виліз якось із брички на близьку розлогу вербу, потім з неї спустився на землю і бережком, роблячи антраша через калюжі, добрався до кінця греблі, а трохи спочивши, вийшов на гору і там, біля пам'ятника на жидівському кладовищі, ліг на відпочинок. Лисянка передо мною пишалася, мов на долоні. Всі жидівські халупи можна було перелічити, а християнських не можна, бо вони були закриті темними, ще голими садами. Довго я шукав очима в цьому лісі яблунь та груш, здавна й добре мені знаного будиночка отця диякона Єфрема, що в нього я брав лекції не рисування, а зразу таки малювання. Отець Єфрем, щоб випробувати, чи є в мене хист до цього хитрого діла, примусив мене терти на блясі якусь чорно-буру фарбу. Я не видержав іспиту і другого таки дня накивав пятами. Багацько перетерпів я після цієї першої лекції, але ніщо так не врзалося мені в пам'яті, як той перший немудрий іспит. Але краще перейдімо до чогось іншого, поки воли витягнуть з болота віз із Трохимом.

Містечко Лисянка має велике значення в історії України. Це батьківщина Михайла Хмеля, батька славного Зиновія Богдана Хмельницького. Та ще вславилась вона, коли вірити тутешнім дідам, своєю не згіршою за сицилійську вечірнею, що її відправляв тут ляхам і жидам Максим Залізняк року 1768-го. Та коли вважати всі такі події, недостойні пам'яті людини, за славні, то не тільки якась Лисянка, — кожне село, кожний клаптик землі буде славний на Україні, особливо на правому березі Дніпра. В чому іншому, а в цьому мої покійні земляки ні трохи не уступали якій хочете європейській нації, а року 1768-го перевершили Варфоломійську ніч і навіть першу французьку революцію. Одне,

в чому відрізнялись вони від європейців: у них усі ці криваві трагедії були ділом цілої нації й ніколи не відбувалися через примхи якогось одного пройдисвіта, як от Катерина Медичі, до чого нерідко допускали в себе західні ліберали.

Нарешті, смішна й нудна процедура з возом була скінчена; я подякував півкарбованцем понурому мужикові, а вимазаного болотом хлопця, його вірного співробітника, заохотив мідною гривнею і, щасливо всадовившись на возі, komponував далі фінальний акт монотонної комедії, себто останні верстви мого безладного мандрування.

Трохим мій, хоча й не знахар, а будучину вгадує не згірш за знахаря. Саме в обід бричка наша спинилась перед домом мого гостинного родича. Зустрінув він мене на ганку з серветою в руці, а кухня — в їдальні з заклопотаним лицем і з носом, запорошеним борошном: це означало, що паски ще в печі, що вони ще не підійшли до належної висоти; цей важливий процес ще не відбувся і своєю томливою непевністю тривожив дбайливу господиню. Я про це тільки здогадувався, але, звичайно, не без підстави. Страсний тиждень уже був наприкінці, а в ці дні, відомо всім, чим біляться й рум'яняться щирі учениці професорки Авдієвої.

Наче Чацький, що, за висловом безсмертного поета, з корабля трапив просто на баль, так і я — просто з возу та за стіл, трохи не в непромакальному плащі та в калошах.

Господиня двічі вставала з-за столу і перепрошуючи нас, кудись на хвилину виходила і знову верталась, не випустивши пари з уст. Утретє вона вже, не перепрошуючи, покинула нас за столом, задержалась довше, ніж за перших двох разів, і повернулася з радісним обличчям та з вимитим носом. Значить, великий хемічний процес відбувся щасливо на радість усьому домові. Хвалити Бога! Тепер тільки посипалися запитання та розпитування про Київ, про рідню, про знайомих, приятелів та приятельок і, нарешті, про ченців. Я відповідав навманя; мене цікавив той двигун, що штовхнув мою нерухливу кухню на таку надзвичайну діяльність. Тим двигуном було не що інше, як дрібненька пиха; їй захотілося блиснути своїми пасками перед неосвіченими провінціями — так звичайно звала вона своїх сусідок. Наприкінці обіду я теж трохи оговтався й передав, — звичайно, з бездоганною точністю — найнижчі поклони моїм родичам. Переказавши їм новонароджені міські плітки, я на останку оповів про берлін і замкнену в ньому красуню, про зустріч мою з ротмістром Курнатовським та про стару дуенью, що так невічливо повелась з моїм чаєм.

— Так він тільки тепер повертається з контрактів? — вигукнула господиня, а господар монотонно додав:

— Це наш добрий сусід по маєтку.

— І з кожного погляду найкраща людина в світі; шкода тільки, що рано покинув службу, а з таким маєтком, як у нього, можна було б далеко піти. Справжній кавалерист! — додала господиня не зовсім байдуже.

— А хто вона, ця молода красуня, що з ними подорожує? — спитав я, звертаючись до неї.

Вона помітно зникла по моїм запитанні: замялась, почервоніла, швидко встала з-за столу й побігла до пекарні. Я подивився слідом за господинею, що відходила, і хотів був звернутися з тим самим запитом до господаря. Та ба! родич мій майже спав з недопитою шклянкою сливянки в руці. Пісний обід зробив своє діло. Він зирнув на мене осолопілим

оком, і ми мовчки встали з-за столу, стиснули один одному руки й розійшлись, промовивши: “до побачення!” Що то за знак, що на моє запитання про подорожню кралю, моя не дуже конфузлива кузина так законфузилась? Тут щось цікаве криється, а що саме, відає один Аллах та напевно моя кузина. А коли їй відомо, то значить відомо всім і кожному, окрім мене; але я постараюсь одчинити цю таємничу скриньку. Але пощо? І на цьому поважному питанні я заснув на приготованому для мене ліжку в так званій офіцині, в помешканні ч. 1.

Помешкання ч. 1 — це одна невеличка кімната з вузьким, наче готичним вікном. Де ж я примощу свого Трохима? Це було перше питання, що повстало в мене, коли я прокинувся й оглянув своє тимчасове житло. У цій комірчині — нема де, тут і самому тісно, а він у мене, як справжній “хахол”, любить розвернутись, він мусить простір мати. Куди ж мені його притулити? Кинути його самого на призволяще не можна: він ще чого доброго знайде притулок у ледачої та розбещеної челяді, і за тиждень я свого Трохима не пізнаю. Ні, так не годиться і навіть гріх. Не знаю, як далі буде, а покищо — він чистий і непорочний, наче новонароджена дитина, і своєю наївно-оригінальною вдачею нічим не нагадує категорії льокаїв, а тим більше льокаїв-кріпаків.

Хоч він, себто Трохим, і не першорядна постать на картині, що я малюю, але така оригінальна, що вимагає певного оброблення, тим більше, що я дав слово читачеві змалювати його з деякими подробицями. А в мене слово — закон, і я тепер хочу зробити два діла за одним заходом: сповнити закон і заповнити прогалину сьогоднішнього дня, себто дня, коли я прибув до родичів.

З походження свого не належить Трохим до людей вищої верстви. Він просто син київського міщанина, і коли я взяв його до себе за льокаю, то він здебільшого лежав на рундуку в передпокої, але не спав, а глибокодумно дивився в стелю. Щоб змінити хід його зайняття та вберегти від скорбута, я заходився вчити його російської грамоти. Лінивий хлопчина, як виявилось, по-над сподіванку був пильний і дуже тямущий. За якийсь місяць він почав читати книгу, дрюковану гражданкою, не гірше за свого вчителя, себто за мене. Вивчивши грамоти Трохима, я заспокоївся щодо скорбута та його умового застою. Минуло кілька часу, і я почав помічати, що Трохим мій знову стелею любить, начебто він зовсім неграмотний.

— Чому ж ти не возьмеш якоїсь книги та не читаєш? — сказав я йому якось.

— Я не хочу читати ваших книжок, — одповів він, встаючи з рундука. Вони всі грубі, їх за рік не прочитаєш, та й незрозумілі.

— Рація, — подумав я та, щоб пізнатись на його смаку та поняттях, дав йому півкарбованця й послав до книгарні Должикова купити книжку собі до вподоби.

Пішов мій Трохим та й пропав. Мені треба було вийти з дому, а помешкання нема на кого покинути. Я сердився, та це не помагало. Він повернувся вже смерком. Я, проти свого звичаю, спитав його сердито, де він пропадав цілий день.

— Та все на Подолі, — відповів він, мов нічого й не сталося. — Там усе про війну балакали, то я й слухав, — додав він, виймаючи з кишені книжки.

Того часу наше військо облягало Силістрію; мене взяла цікавість спитати Трохима, що він чув за війну.

— Я нічого не чув, бо далеко стояв, — сказав він і, подаючи мені книги, додав:

— Подивіться, яке добро я собі придбав.

Я трохи не зареготав на його відповідь про війну. Книги зробили на мене таке саме вражіння. Одна з них була якась фізика часів Катерини II з рисунками, а друга, на синьому грубому папері, листування тієї самої Катерини II з Вольтером. Пропали мої заходи й гроші, — подумав я і, віддаючи книги, спитав його, нащо він купив собі таке дрантя. Питання моє збило було його з пантелику, але він умить схаменувся.

— Не дрантя, — сказав він, розгортаючи листування фернейського мудреця — ви тільки помацайте папір — чистий луб. Не тільки на мій вік, але й дітям, і онукам вистане такої дебелої книги.

— Добре, — сказав я; — ну, а другу книжку кому ти після себе передаси?

— Це нічого, що листки в ній тонші, зате вона з кунштами.

І трохи згодом спитав він мене:

— А ви мені розкажете, що значать ті куншти?

— Краще замов завтра столяреві липову таблицю, розведи в чомунебудь крейду і берись писати; вивчишся писати, тоді я й розкажу тобі, що то за малюнки, — сказав я і звелів ставити самовара.

Другого дня взявся Трохим за каліграфію і так само швидко збагнув таємницю цього “образотворчого мистецтва”, як і таємницю граматики. Списавши з півсотні аркушів паперу, він почав записувати досить гарно й чітко дрібні видатки й переписувати пісні з московського співаника, що достався йому від батька й лежав досі в скрині без жадного вжитку.

Треба було мені поїхати до Кам'янця на Поділлі, я й Трохима взяв із собою, а щоб він не байдикував у дорозі, я дав йому чистий зшиток і звелів записувати все, що трапиться за час дороги, починаючи від назв поштових станцій, сел, міст і річок. Я був задоволений своєю вигадкою. Але хто прогляне видющим оком непроглядну темряву будучини? — зідхаючи, мусів я сказати собі пізніше.

Повернувшись з подорожі, я, як добрий господар, звелів Трохимові показати мені речі, які було взято в дорогу. Ой, лишенько! Чемодан був наполовину порожній.

— А де ж такі й такі речі? — спитав я Трохима?

— А Бог їх знає, — одповів він спокійно.

— Ну, та й гарний же з тебе слуга! А я ще, як доброму, “славуту” купив. Чого ж ти пильнував у дорозі? — додав я з досадою.

— Та я ж пильнував того, що мусів записувати до зшитку. Ви ж самі звеліли, — сказав він із докором.

Він мав повну рацію, а я був кругом винуватий. Примусити льокая вести щоденник — дурниця, оригінальна дурниця!

— Покажи ж мені свій зшиток, — сказав я Трохимові: подивлюся, що ти там записував.

Він вийняв з кишені заялосений зшиток і, задоволений з себе, подав мені свій твір. Манускрипт починався так:

“Удосвіта виїхали ми з Києва і на десятій верстві перед повітовим трахтиром

зупинилися, казали горбатову шинкареві подати чарку цитринівки, шматок бублика й рушили далі.

Того ж дня й години — станція Віта. Поки запрягали коні, я сидів на чемодані, а вони (тобто я) сиділи на рундуку, пили сливянку і з кучерявою жидівкою жартували”.

— Ти занадто вдаєшся в подробиці, — сказав я йому, вертаючи зшиток — сховай його, я іншим разом дочитаю. І, почухавши потилицю, пішов до кравця й замовив нове убрання замість розгубленого в дорозі. З того часу я вже не примушую Трохима вести подорожні записки.

Оригінал великий мій Трохим, але що найбільше мені в ньому до вподоби, так це те, що він не має ані на крихту льокайської вдачі.

VI.

Пісний обід, а особливо пісний борщ, що такий навряд чи колись їв і сам великий знавець і винахідник борщів гетьман Скоропадський, так на мене вплинув, що я, прокинувшись після цього пісного обіду, принаймні ще години зо дві, як то кажуть, крижем лежав. Сам Лукулл не виказав би такого завзяття. Лінь пальцем поворухнути; почуваю, що сутеніє вже в хаті, а лінь у вікно поглянути. Так обсісти чоловіка може вона тільки на селі, та й то після пісного обіду. Брався був думати про мого матроса, — та де там, навіть і дурниці до голови не лізуть. Просто задубів морально й фізично. Прийшов Трохим, постояв біля дверей, подивилися ми мовчки одне на одного хвилин із пять, та на тому й скінчилося наше побачення. Я хотів був порадитися з ним щодо помешкання, але ніяк не міг. Що подумав би чесний, акуратний, чи, краще сказати, поміркований німець, коли б прочитав оце простодушне оповідання? Варвар, — подумав би поміркований німець. А був би в німців такий пісний борщ, як у нас, православних, то й німець не мав би сили про щось подумати, а тільки сказав би, що це — нормальний хід речей.

В хаті вже ледве можна було щось розпізнати, а я все ще перебував під впливом великопісного обіду і був, як сказав би крючкодій минулих днів, “нѣмъ, аки рыба, і недвижимъ, аки клада”. Що ж вивело мене з цього напівіснування? Ніхто, і навіть сам знахар не вгадає! За стіною в другій хаті почувся молодий жіночий голос. Я здригнувся, наче злякався чогось. Отямившись, я приклав вухо до стіни, або краще до перегородки, і тільки почав був прислухатись до чарівних звуків, як увійшов до хати обідраний, задрипаний козачок та іменем пані покликав мене до покоїв чай пити. Не встиг я сказати йому, що прийду, як увійшов Трохим із ліхтарем у руках, — це вже мене остаточно поставило на ноги.

— А знаєте, хто приїхав до нас у гості? — спитав мене Трохим, ставлячи ліхтаря на столі.

— Не знаю, — відповів я, силкуючись удавати, що мені байдуже.

— Берлин, що ми його покинули на дорозі, — сказав він просто, а не таємничо, як би слід було.

— Не може бути! Ти помиляєшся, — сказав я, поспішно вдягаючись.

Він мовчки глянув на мене, мов би казав: “Хіба ж я можу помилятись?”

Я вдягся чепурніше, ніж звичайно, і вийшов у двір. Серед двору чорніло щось на шталт повозу; я підійшов ближче, — справді, це був знайомий мені берлин. Не звіряючись на власні очі, я помацав ресору, замастив руку болотом і поволі, сподіваючись чогось надзвичайного, пішов до будинку.

Відчиняючи двері, почув я знайомий мені хрипкий бас і потім такий самий регіт ротмістра Курнатовського. Дуже несміливо ввійшов я до вітальні й зупинився здивований: за столом сиділа пані господиня і більше нікого з ніжною статі. Уклонившись господині й привітавшись з ротмістром, як із старим знайомим, я мимохіть заглянув до другої кімнати; господиня це помітила, трохи скривилася й запропонувала мені стільця. Я, наче школяр, що прошпетився, але вже прощений, сів обережно на стілець і весь час сидів мовчки. Господиня була надзвичайно ласкава з ротмістром і зовсім не по-світському дозволяла собі

глузувати з моєї задумливости. Мені це не сподобалось, і я теж не по-світському взяв шклянку чаю й вийшов до другої хати. Тут я знайшов господаря, що ще не прочумався й ковтав пісні сухарі з чаєм. Не тільки поміркований німець, але й рудий Джон Буль остовпів би, дивлячись, як, ледве прокинувшись, уминав мій родич сухарі з чаєм після такого гомеричного обіду, що його ми вкупі подужали. Одначе, це цікаве явище не зробило на мене відповідного вражіння; я був заглиблений в роздумування над питанням, де ділась таємнича краля. Загадка, таємничий сфінкс для мене — ота мешканка рухомої світлиці; а може вона й тепер, як заворожена, спить у своїй світлиці? Де ж її стара сопутниця? — знову сфінкс! Але остання якщо й зостанеться нерозгадана, то ми з читачем небагато втратимо. Але першу конче треба розгадати. Я згадав тоненький жіночий голосок, що я чув його за стіною і, грішна людина, подумав, як би тепер придалася дівка від ключа в дверях. Але, геть з недостойною думкою! Я — порядна людина і з першорядною вже лисиною, а не гусарин і не якийсь там Дон Жуан. Ну, що ж із того, що вона вродлива? І моя кузина вродлива, та хіба біса варта. Вона певно тепер кокетує перед дзеркалом, натішиться цим до схочу, убереться, і сама ж до нас прийде, а не ми до неї.

І чай уже забрали з столу, і господиня вже вийшла до темної їдальні з своїм дорогим гостем, а краля не з'являлась. Певно здавалося їй, що вона не дуже то авантажна з дороги та й прикинулась хворою. Завтра все зясується. Я хотів уже був іти до своєї келії, та надумався, що це неввічливо, і зостався.

Хазяйка голосно сміялась із своїм любим кавалеристом у темній їдальні й говорила про якусь мадам Прехтель, що, на її гадку, аж позеленіє з заздрости, коли побачить її геніяльні паски.

— Так їй і треба, не прикидайся скромною, не роби секретів! — сказала вона, знизивши свій голосок, одначе лиш остільки, що я з третьої хати міг чути всі її слова. — Сьогодні я послала їй в подаруночок живе баранча. Чемність — не більше. І, між іншим, наказала своїй посланій хоч мимохідь глянути на її твори — я це кажу за баби. Вона ж полька, а польки, ви знаєте, геніяльні щодо цих речей. Мені хотілося мати хоч приблизну уяву про висоту її творів. Уявіть же собі ввічливість мадам Прехтель! — не пустила тієї жінки й на двір, зустрінула її й прийняла мій подарунок за воротами, — справді світська жінка!

— Сама? За ворота? По цьому болоті? — спитав, роздільно вимовляючи кожне слово, здивований ротмістр і зареготав на все горло.

— А то як же ви думали? — спитала в свою чергу захоплена ораторка.

— Жахлива річ! — вигукнув чемний слухач і, задоволені одне з одного, повернулись вони до вітальні.

— Куховарка ти, куховарка, люба моя кузино! — подумав я — та ще й сумнівна куховарка! Зате вже пліткарка безсумнівна.

У вітальні вони примістилися на чомусь схожому на канапу хатнього виробу й примістилися так близько одне біля одного, як тільки це роблять кум із кумою. Гість, опустивши на груди свої щетинуваті вуси, глибокодумно задивився на один із химерних гудзиків своєї венгерки, що нагадувала йому про недавні ще пиятики та інші гусарські подвиги. А гостинна господиня, поклавши свою повну, до плеча голу білу руку на

восьмикутний столик, також хатнього виробу, з німим співчуттям дивилась на нього, — на жаль уже колишнього гусарина.

Не тільки я, сам шановний родич мій милувався цим живим образом нелицемірної приязні.

Глибока тиша порушена була глибоким зідханням, потім довгим: “ах... так...” і швидко зверненим до колишнього гусарина запитом:

— А чи правда... нам привіз цю милу новину один наш добрий приятель, — вона скося глянула на мене — начебто касують еполети? Це не може статися! Я швидше повірю в прищестя жидівського Месії, ніж цій дурній байці.

— І я теж, — сказав колишній гусарин.

— І я теж, — обіззався напівсонний господар.

— Несотворенна річ! — підхопила несамовито хазяйка. — Аджеж тоді ні одна порядна дівчина не вийде заміж, усі зостануться паннами, хіба якась...

Що вона ще хотіла сказати, не знаю.

— А скажіть, — перервав ротмістр, вертаючись до обуреної заступниці еполетів, — яка ж статечна людина вступить тоді до військової служби? Яка перспектива для статечної людини? Що за карера для статечної людини? Та це ж справжня нісенітниця! І хто приніс вам оту дурницю? Чи не з Кирилівського монастиря (дім для божевільних у Києві) вирвався ваш добрий приятель? Скажіть, Бога ради, це дуже цікаве.

Кузина з тріумфальним посміхом глянула на свого знищеного ворога, себто на мене, а простодушний мій родич, той просто вказав на мене пальцем і гукнув: “Ось де він!”

— Вхопили ж ви, пане добродію, шилом патоки! — сказав по-простому колишній гусарин, забувши, що він світська людина. Таке велике було в нього почуття перемоги. А я, як оточена звідусіль блокадою фортеця, щоб не дражнити марним спротивом сильного ворога, тобто щоб припинити брутальну вульгарність, здався на капітуляцію й сказав, що я пожартував.

— Добрі мені жарти! — вигукнув несамовито ротмістр-оратор. Та чи знаєте ви, чим пахнуть такі вульгарні жарти! Порохом, шановний пане! Так — порохом! А якщо піде далі та вище, то, чого доброго, й Сибіру буде мало!

І звівши духа, говорив далі:

— За такі жарти, добродію, вам кожний порядний — та що й казати, добродію — кожний офіцер має право запропонувати жарт гостріший за ваш, — я кажу про шпаду, розумієте? (Невеличка павза). Хоч я тепер і не ношу цієї благородної окраси, себто еполетів, але, якби це трапилося не в вашому домі, — тут він звернувся до господині, що всміхалася собі, — я перший готовий запропонувати вам таку любую умову!

І, заклавши руки до кишень, завзятий оборонець благородної окраси гордо перейшов кілька разів кімнатою, потім спинився перед зраділою моєю кузиною і, покручуючи свої стемна-червоні щетинуваті вуса, задоволений з себе сказав:

— У наше освічене девятнадцяте століття (він грізно глянув на мене, наче кажучи: “а що — загнув?”) турки, перси, китайці навіть вдягли еполети. А ми, здається, не азійські варвари а, хвалити Бога, європейці, коли не помиляюсь. Чи ж не так, madame?

Madame на знак згоди кивнула головою і, вказуючи рукою на канапу, сказала: “Будь

ласка!” Оратор зробив ласку і, запаливши перед самим носом своєї приятельки темну величезну цигару, розвалився, як тільки міг, на вузенькій канапі.

Я розгубився й не знав, що з собою робити. Я завжди вірив, що всі красуні щиро захоплюються еполетами, а особливо моя родичка. Але, щоб так по-шаманському схилитись перед сухо-золоттю, — це я вперше побачив. Виходить, що я до цього вечора не зустрічав ще ні справжньої красуні, ні справжнього гусарина. Одначе, що ж мені тепер з собою робити? Доводити ослам, що вони осли, — для того самому треба бути хоч напівослом. Це безперечна істина. Що ж його собі почати? Взяти шапку й піти до своєї хати? Це було б надто по-родинному, а все ж я взяв шапку в руки і, дожидаючи щасливої думки, як школяр перед жвавими екзаменаторами, спинився біля дверей, крутячи в руках шапку, немов допитуючись у неї відповіді на жваво задане питання. Не думаю, щоб це було зроблено навмисне (а таку чемність її не стати!), одначе вона сама, себто моя кузина, вивела мене з тяжкого становища, перемінивши фронт: вона відкрила знову жорстокий вогонь, спочатку “повзводно”, а потім цілим дивізіоном проти безборонної мадам Прехтель. Ця “єзуїтка”, як зве її моя кузина, мабуть дуже порядна жінка, бо кузина її ненавидить. Я, одначе, був задоволений, що вона хоч і на добру жінку звернула свої отруйні стріли, але вивела мене з облоги в чисте поле.

Підбадьорився я й почав думати, про ретираду, аж тут підійшов до мене господар; усміхаючись, ляснув мене по плечі і сказав:

— А що, брате, попався! Отож то й воно, друже, — надалі будь обережніший з такими новинами, особливо — додав він, знижуючи голос — з кавалеристами, — це народ безпардонний!

— Тепер я сам бачу, що безпардонний, та бачу вже запізно, — сказав я пошепки, подякувавши за приятельську раду, і повернувся до господині, кланяючись і бажаючи доброї ночі.

— А вечеря? — спитала вона.

— Ніколи не вечеряю, — сказав я і збрехав: не маючи вовчого, чи пак поміщицького шлунку, я змушений був до такого викруту.

— А які в нас пиріжки з цибулею та з грибами! Просто геніяльні! — сказала вона й зробила найгостиннішу міну.

Але я відмовився й од “геніяльних” пиріжків, на що світський кавалерист завважив мені, що я великий оригінал.

— Справжній чернець, — сказав господар. А господиня, ліниво підводячися з канапи, з чарівливим усміхом ледве чутно промовила:

— Дивак! (себто дурень).

Подякудавши поклонами за ласкаві епітети, я покинув своїх дотепних розмовників і пішов до своєї понурої келії.

VII.

Ввійшов я до своєї хати й спинився біля дверей, щоб налюбуватися чисто рембрандтівською картиною... Трохим мій, поклавши руки навхрест на розкриту величезну книгу, а на руки голову, спав собі сном праведним, ледве-ледве освітлений нагорілою свічкою, а всі речі круг нього майже зникали в прозорій п'їтми: чудове сполучення світла й тїні розливалось по всїй картинї. Довго стояв я на одному мїсці, зачарований надзвичайною красою гармонїї. Я боявся поворухнутись, навіть дихнути боявся. Як степовий мїраж зникає при найлегшому подувї вїтерця, так, здавалось менї, зникне вся ота краса від мого подиху.

Намилювавшись до втоми цїєю їмпровізованою картиною, я тихо підїшов до столу, з жалем зняв їз свїчки [нагар] і розбудив Трохима. Спросоння вїн щось белькотав; я спитав його: “що ти кажеш?”, і вїн виразно й повільно прочитав:

— “Око — це орган, що служить провїдником вражїнь од світла”.

— Що ти читаєш? — спитав я; вїн повторив ту саму фразу й тим самим тоном. Я подивився йому в обличчя: очї були заплющенї. Вїн спав. Я хотїв дослїдити, чи, сплючи, людина може ходити, узяв його за руку з тим, щоб провести по хатї, але вїн прокинувся.

— Що ти бачив увї снї? - спитав я його.

— Нашу квартиру в Києві, — вїдповїв вїн.

— А що ти ввї снї читав?

— Свою фїзику.

— А перед сном що ти читав? - спитав я Трохима знову, дивлячись на розкриту велику книгу.

— Житїє й страждання священномученика Євстафїя Плакиди, — вїдповїв вїн і, протираючи очї, додав, дивлячись на книгу:

— А я думав, що ми в Тарацї на станцїї.

— По-дурному ти так думав, — сказав я, розглядаючись.

— Я й сам тепер бачу, що по-дурному.

— А де ж здобув ти таку велику книгу?

— У тутешнього панотця.

— Хїба ти з ним знайомий?

— Я був сьогоднї на вечїрнї, познайомився й попрохав якунебудь книгу для читання; вїн ї дав менї “Житїя святих отець”, оцю саму, — додав Трохим, показуючи книгу.

— Це добре, що ти познайомився з пан-отцем, і добре, що здобув собі таку святую книгу. А чи не довідався ти чогось про гостей, що приїхали в берлинї? — спитав я, нїби випадково.

— Аякже, про все довідався, — вїдповїв вїн самовпевнено — менї все до нитки оповїв їхнїй високий льокай.

Нарештї таки я розкрив дивовижну, таємничу завісу, — подумав я й спитав Трохима, начебто випадково, мїж їншим:

— Що ж оповїв тобі “до нитки” високий льокай?

— Вони поїхали до Києва на контракти — я насторожив вуха - та там ї зазимували.

На Середохресному тижні відговорилися в Лаврі, а на п'ятому, виїхали з Києва. У Василькові поставили свій берлін на колеса і, діждавшись болота, рушили далі.

— А чого ж вони дожидали болота та нащо воно їм здалося?

— Не знаю, так сказав льокай, — відповів простосердно Трохим і провадив далі своє оповідання:

— А сюди заїхали для того, щоб покинути свій берлін, поки хоч трохи болото підсохне, бо путівцем його й десять пар волів з місця не зрушить, а їм завтра треба бути вдома: вони десь недалеко живуть; забув, як він називав своє село. Тут вони завтра пересядуть до брочки і вже нею поїдуть до свого села.

— Ага! Трохи не забув, — сказав Трохим і спинився (от тепер, подумав я, полетється квінтесенція оповідання). — Сам пан верхи поїде, а брочкою тільки вони.

— Хто вони? — запитав я нетерпляче.

— Льокай з паніями, — сказав він спокійно і, відійшовши в куток, почав стелити свою постіль.

— А що ж далі? — спитав я з досадою.

— Нічого, відповів він байдужісінько.

— А хто ж ця молода панна та ота стара, що їхали в берліні?

— Не знаю, я не питав, — одповів Трохим тим самим тоном і, прочитавши молитву “Да воскреснет Богъ”, перехристив у головах свою постіль і ліг спати.

Я тільки подивився на нього та й годі.

- Спритно ж ти розвідав усе, як єсть: тобі тільки й служити, що в якогось Дон Жуана, а не в мене, — подумав я, розглядаючись і йдучи за його розумним прикладом.

За стіною було зовсім тихо. Моні не спалося. Що було робити? Доречі згадав я про “Морской Сборникъ” і, добувши з чемодану число 1, почав перегортати. На реєстрі покалічених бідолах, як на чомусь зворушливо-привабливому, я зупинився. Довго не міг я відірвати очей од цього заповідного реєстру, або — краще сказати — від мого героя, великодушного матроса. Я вже починав одчувати чари дрімоти, хотів був уже покласти книгу й загасити світло, але мені жаль було розлучитися з прозорою півтьмою, що утворилася від нагорілої свічки. Я почав одчувати надзвичайно приємний переходовий стан між сном і не-сном. У гармонійній півтьмі шукав я уявою та майже заплющеними очима якогось, хоч трохи освітленого предмету, щоб на ньому зупинити зір, що пригасав. Морок густішав, світло слабшало. Вії мої поволі до себе наближалися і нарешті заплющилися. Питьма стала прозоріша й світліша, а в глибині цього зсиня-блідого півсвітла утворився ледве видкий темний, широкий, рівний, мов лінійкою окреслений обрій, а за обрієм тихо, повільно почало показуватися легеньке рожеве світло, і, зростаючи, набрало якогось сіро-похмурого тону. Обрій стемнів, і загуло, наче в сосновому борі. Я весь перетворився в слух та зір. Ще хвилинка, і я вже чув не якийсь неясний гул, а страшний крик якоїсь потвори. Світло яснішало і прибирало зсіра-молочного кольориту. З-за темного безмежного обрію безконечною стіною з величезними фантастичними банями поволі здіймалися хмари. Здіймаючись вище та вище, вони втрачали свої колосальні химерні форми й обертались у темно-сіру масу безконечного простору. Над обрієм світлішало, і поволі, ледве помітно, наче з самого обрію, вставала велика білувата,

срібляста куля, що тільки своїм обрисом подібна була до сонця. Світло проникло скрізь і викінчило прекрасну, страшну картину моря, під назвою “Пролог жахливої бурі”. Біла куля підбивалася все вгору та вгору, все блідшала та блідшала, нарешті немов розтанула й зникла в молочно-сірій масі. Буря, наче мільйони невидимих потвор, ревла на просторі. На тлі темних хмар блищали зграями білі рибалки, а на білих скелях посідали довгими низками, мов цікаві глядачі, чорні баклани. Рев бурі знизився, став наче тоном нижчий і почав слабшати, як ретельний бас наприкінці служби Божої. В густій та тихій октаві бурі почувалася мені жалісно-журлива мелодія нашої народньої думи, думи про Олексія, поповича пирятинського. Мелодія стала голосніша, слова розбірніші і зрештою такі розбірні, що я міг вторувати співакові голосом, і словами. І я вторував таким віршом:

На морі синьому, на камені білому
Ясний сокіл квилить-проквилляє,
На синє море пильно поглядає,
З[-за] моря добичі вижидає-виглядає.

Мелодія, що я їй почав вторувати, переходить у речитатив і помалу затихає, мов безнадійні стогони мученика, що вмирає самотній. Нарешті й речитатив замовк.

А з-поза величезної білої скелі на прибережний мокрий пісок виходить Трохим і веде за собою високого, похилого, з білою, як сніг, бородою, сліпого діда в синьому жупані й у чорній високій смушевій шапці. У правій руці в діда довгий кий, лівою рукою придержує він щось подібне до скриньки, прикрите полою довгого жупана. Це неодмінно лірник, або кобзар. Та де ж міг Трохим у такі дні зустрінути божого чоловіка? Так питав я сам себе. — Знає лукавий, чого мені треба, викопав таки, не зважаючи на Страсну П'ятницю. Коли почав я пильніше придивлятися, то й побачив, що то був не лірник і не кобзар, а шотландський королівський старець, так живо змальований Вальтер-Скоттом в його “Антикварії”. Яким же дивом, знов питаюсь себе, принесло з Шотландії до Будищ королівського старця, та й пощо? Хіба що — в полон попав під Севастополем. Аджем англійці народ химерний: вони й на війні не цураються хатнього комфорту. Я, однак, помилявся. Це був справжній лірник. Він сів біля самого берлину, поклав ліру на коліна й почав її ладнати, а Трохим, нахилившись, шепче йому на вухо: “Про Івася Коновченка заспівайте, дядьку”. Старий тихо кивнув головою, обернув колесо ліри, програв прелюдію й почав речитативом жалісну рапсодію про славного лицаря Івана Коновченка. Вікно, себто шкло в дверцях берлину спустилося, зелена завіска відхилилась, і в вікні з'явилася невимовної краси жіноча голівка, з великими, трохи заспаними, карими очима.

Я здригнувся й прокинувся. В кімнаті вже сіріло й страшенно смерділо погаслою лойовою свічкою; я нашвидку взув чоботи, вдягнув плащ, кашкет і вийшов на двір. Весняний ранок сяяв цілою своєю красою, а з брами в поле виїздила бричка з двома пасажирками, в супроводі верхівця в венгерці та в химерному кашкеті.

— Це вони, неодмінно вони, — подумав я, дивлячись на бричку, що одіжжала. Прощай, лукава надіє! — прошепотів я й пішов назустріч господареві, що вже не спав.

Після словесних та ручних привітань він запропонував мені прогулятися парком — так називав він невеликий ольховий та дубовий лісок, перерізаний вузькою аршинів зо три просікою, що її звали великою алеєю. Балансуючи по намощених дошках, якимсь

добралися ми до хвіртки, так званої арки. Алея була суха й навіть посипана битою цеглою, але що була убога широтою, а гілля не пообтинане, то ми не могли йти поруч, а мусіли прогулюватись упростяж, і тому не могли вести розмови навіть про погоду. Господар мій мовчав, а я красномовно слухав і, слухаючи його мудрої мовчанки, думав. Спочатку думав про таємничу красуню, потім про мого героя матроса, а потім про те, що я бачив у сні минулої ночі — про море, про бурю та про лірника. Отой сон — мов на руку ковінка, як то кажуть. Шукав рукавиць, а вони за поясом стирчать; я шукав зразка для свого майбутнього твору й шукав чорт-зна де: перебрав у пам'яті літератури всіх освічених, старожитних і нових народів, окрім літератури санскритської та своєї улюбленої рідної. Чудні ми всі, та й я теж!

Недавно хтось у пресі рівняв наші, себто українські історичні думи з рапсодіями хіоського сліпця, прабатька епічної поезії. Я сміявся з такого чванливого порівняння, а тепер, як розібрав та розжував, то почуваю, що той, хто порівнював має рацію, і я з свого боку готовий навіть збільшити його порівняння. Я читав [Гомера], звичайно, в перекладі Гнідича й вичитав, що в Гомера нема нічого подібного до наших історичних дум-епопей, як от, наприклад, думи: “Іван Коновченко”, “Сава Чалий”, “Олексій Попович пирятинський”, або “Втеча трьох братів озівських”, або “Самійло Кішка”, або, або — та їх і не перечислиш. І всі вони такі величні, прості та прекрасні, що коли б воскрес сліпець хіоський та послухав хоч одну з них од такого ж, як і він, сліпця-кобзаря або лірника, то розбив би на тріски свою козубеньку, що її зовуть лірою, і став би за міхоношу в найубогішого з наших лірників, назвавши себе публічно старим дурнем. На жаль, тепер я себе так назвати мушу, по-перше за те, що хотів наслідувати, а по друге за те, що не знав, кого наслідувати. А де причина тої несвідомости? Звісно де — в школі. У школі нас усього, усього, що тільки є, навчають, крім своєї любої рідної мови. О школо, школо! Якби тебе швидше перешколити! Я знаю, як це зробити, тільки не знаю, як зробити так, щоб кузина не пронюхала про мій химерний проєкт. Вона прокляне тоді мене, бо за сенсом цього проєкту її, як матір, першу доведеться завести до школи, та ще й до доброї школи, а за нею й інших, подібних до неї матерів, а про батьків нема що й казати, особливо про мого родича. Хіба ж не глибокодумний проєкт?

— Невдячний, — скаже з обуренням благородний читач. — Коли ти потоптав святі звязки споріднення й приязні, то згадав би хоч учорашній обід, згадав би, кому ти завдячуєш гостинність; згадав би, проти кого ти каверзуєш, на кого ти зводиш руку? — Недобре, сам бачу, що недобре роблю, бо проєкт мій, хоч і легко його виконати, але суворий він, нелюдський. Та ба! — він єдиний, і його не обійти.

Після не можна сказати, щоб приємної, але сміливо сказати можу — оригінальної прохідки трьохаршинною просікою, господар запропонував мені ще піти по стайнях та по коровниках, що він їх недавно збудував за чужоземним зразком, видрюкованим у якомусь журналі. Не зважаючи на таку привабливу рекомендацію, я відмовився оглядати монументальні будівлі. Не бачивши цих будівель, я мав про них ясну думку: це, мабуть, собачі будки, а не стайні та коровники. Ти, брате, з кожного зразка все зробиш на свій лад; з моєму сердешному родичеві все вирівняне й виглажене. Не думайте, одначе, що до цього світська освіта спричинилась, — ні кришечки: сама всемогутня природа його так обтесала.

Ні одної риси, ні найменшого горбочка, жадної плямочки, одне слово, нічого, за що можна було б ухопитись і дійти хоч до найбуденнішої самотності у вдачі. Од лакових чобіт до вузького плескуватого лоба — усе рівне. Його можна було б уважати за ніщо, якби він не був поміщиком, власником кількох сот хрищених душ. Якби ж він ставив свої стайні та коровники так, як звичайно їх ставляють, себто просто, міцно й просторо, але ні — він робить усе навпаки: химерно дрібно й тільки на один рік. Починаючи від парку й просіки, що нею не можна інакше ходити, як тільки впростяж, і кінчаючи хатніми меблями і фальшивим циферблятом, намальованим в трикутнику фронтона, — все дрібне, нетривке й до краю бридке. Ось єдина риса в обрисі цієї людини, що на ній може спинитись око навіть і не бистрозорого спостерігача. Сказавши один одному: “до побачення”, ми розійшлися: він до своїх комірчин, а я до своєї комірчини.

Увійшовши до кімнати, чи то пак до комірчини, я збудив Трохима й послав його на село шукати квартирі, а сам, як був у плащі та в чоботях, ліг на постіль і, як це звичайно буває після ранішньої прохідки, заснув. Спасибі чемним господарям, що не збудили до чаю. Я проспав би й до вечорі, якби Трохим, повернувшись десь біля полудня з села, не збудив мене, сказавши, що я нагадую п'яного чумака. Справді, деяка схожість була, але я пустив мимо вуха його ущипливу заввагу й напався на нього, чого він так довго волочився.

— Волочився, — процідив він крізь зуби. — Ні до одної світлиці нема приступу, а їх на селі, що хата, то й світлиця.

— Яка ж тому причина? — спитав я здивований, гадаючи, що слово “приступ” означає дорожнечу.

— А та причина, що москалі тільки вчора вирушили в похід, так баби сьогодні й заходилися мазати свої хати. Просто Содом та Гомора на селі, і де вони стільки білої глини взяли? І мене одна сердита баба трохи не вимазала білою глиною, — додав він, оглядаючи свою одежу.

— Що ж нам тепер робити без світлиці? — спитав я Трохима.

— Я вже все зробив, — сказав він.

— Що ж ти зробив?

— А от що. З бурси приїхав попович на свята. Йому й визначили квартиру в саду, в тій хижці, де літом матушка варення варить і всякі наливки настоює. Так от вони, себто пані-матка з пан-отцем та сам попович, просять мене, щоб я приходив ночувати до їх поповича, щоб йому не так було страшно. То ви тепер ночуйте вдома самі, а я ходитиму до їх поповича. Він привіз із собою багато зшитків і один великий, увесь списаний різними віршами, то ми його й будемо читати вечорами, щоб не страшно було.

— Сама доля за тобою, Трохиме! З Богом!

Я ще хотів щось сказати, але замурзаний козачок увійшов до хати й сказав, що пан з панею ждуть мене з обідом. Я згадав учорашній обід і задумався: не йти — недобре: подумують, що сержусь за вчорашні еполети; піти — теж недобре: знову обімся по-вчорашньому. Подумавши, я зважився не останнє лихо.

Була п'ятниця, і обід, хоч і не зовсім поміркований, але був цілком пісний, себто без риби; це й урятувало мене від того, щоб обістись. Одначе, я все таки поспав годинку-другу після обіду, а поспавши, вийшов на двір, і тому, що не було куди вийти крім парку, то я й

пішов до парку. Вузька алея здавалась мені просторішою, і я почав її міряти; ранішні думки знову обсіли мене й були вже значно рожевіші й зовсім не зачіпали родичів, ні взагалі сучасної людини. Вони витали в минулому бурхливому житті, в журливо-солодких піснях моїх задумливих земляків. Мені було весело, приємно, мене солодко хвилювали сердечні, журливі думи. Я був зачарований ними, був настроєний на їх сумовитий тон, і, не зважаючи на те, що наближався вечір, найчарівливіший весняний вечір, пішов до своєї кімнати, вийняв чистий папір, перо, чорнила й написав епіграф до першої частини своєї майбутньої поеми:

На морі синьому, на камені білому і т. інш.

Потім добув вогню, засвітив свічку, ліг на ліжку і, дивна річ, — думки мої перейшли від поеми до мого власного минулого. Мені уявилась кімната на 9-ій лінії вдома пекаря Доннерберга, — кімната з усіма її подробицями (не кажу “з меблями”, бо це була б неправда). Уздовж передньої стіни над робочим столом висять дві полиці. Верхня заставлена статуетками й кониками барона Клодта, а нижня безладно завалена книжками. Стіна протилежна напівзакритому єдиному вікну завішена алебастровими зліпками стіп і ручок, а серед них красується маска Лаокоона й славної натурниці Фортунати. Оздоба незрозуміла для немалюва! В додаток мені уявився той самий день, коли ми з небіжчиком Штернбергом за останні гроші купили собі просту робочу лампу, принесли її до нашої ікелії й серед білого дня засвітили, поставили серед стола і, як малі діти, тишились нашим придбанням. Після перших захватів Штернберг узяв книгу і сів по один бік лампи, а я взяв якусь працю й сів по другий бік лампи, і так ми вдень з вогнем просиділи до п'ятої години вечора. У п'ятій годині пішли до академії й на цілу натурну класу роздзвонили про своє безцінне придбання. Декого з товаришів запросили полюбуватися нашим дивом і з того приводу втнули вечірку, себто чай з сухарями. Ми були тоді бідні, але невинні діти. Боже мій, Боже мій! Куди поділися оті світлі, оті золоті дні? Куди поділася прекрасна родина непорочних надхненних юнаків?

Иныхъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече,
Какъ Сади нѣкогда сказалъ.

Я так щиро, так чистосердно віддався своєму прекрасному минулому, що кілька разів починав плакати, як дитина, в якій одібрали гарну іграшку. І ці благодатні сльози оновили, воскресили мене. Я раптом почув ту свіжу, живу силу духа, що одна спроможна сотворити чудо в нашій уяві, передо мною встав чудовий, чарівний світ найпривабливіших, найграціозніших образів. Я бачив ці чарівні образи, доторкався до них, я чув цю небесну гармонію, одне слово — на мене зійшов воскреслий дух живої святої поезії.

Замурзаний козачок приходив кликати мене до чаю, але я сказав, що нездужаю й не пішов.

Заспокоївшись трохи й упорядкувавши свої розбурхані думки, я, помолившись Богу, взявся до праці.

VIII.

Останній вечір Страсного, увесь Великодній та половина Провідного тижня непомітно промайнули надо мною. Я тільки й памятаю, що приходив Трохим, приносив обід та свіжу воду, ставляв усе це на столі й обережно відходив. У середу, вже на Провідному тижні, вдосвіта я дописав останній вірш, поставив крапку, поклав перо, зідхнув, перехристився й промовив: “Слава Тобі, Господи!” Після того всього спробував я заснути, але нічого з того не вийшло, і я даремне тільки згасив свічку. Дождати світанку в поземій позиції й у пільмі мені здавалось нудно. Я вдягся, як міг, і вийшов на двір. На дворі теж було темно й тихо, як і в моїй келії. Свіже й чисте повітря і п'який аромат зелені, що розпускалась, оживили мене, як стомленого подорожнього в пустині оживляє ковток свіжої води. Під ногами вже було сухо. Я спробував ступити кілька кроків наперед — теж сухо. Я відійшов іще трохи й з-за якоїсь повітки чи стайні побачив здалека освітлені вікна церкви. Заутреня. Мабуть, сьогодні свято, — подумав я й хотів іти до церкви, але боявся замість церкви попасти в калюжу, що дуже натуральне в теперішній час. Незабаром пташки в повітрі почали цвірінкати, почало на світ займатися. Я помацки пішов далі, простуючи до церкви та натрапив на паркан, що оточував панський двір. Треба було змінити напрямок і пошукати спершу виходу. Світало хутко, і я без великого труду знайшов ворота і вийшов на царину. Через царину я просто пішов до ледве освітленої церкви. Сонце вступило в свої права, і світло від свічок блідло в круглих оболонках темної стародавньої церкви. Заутреня скінчилася, і народ виходив на цвинтар, коли я підійшов до церковної огорожі. Трохим, побачивши мене, протиснувся крізь юрбу і з радісним обличчям кинувся мені на шию. Йому здалося, ніби я з труни встав. Обійнявшись, як брати, ми з ним похристосувалися й одійшли в бік, щоб не турбувати селян шапкуванням. За юрбою з церкви вийшов і священник, людина середнього віку, з ледве помітною сивиною в хвилястій бороді й розкинутих по плечах косах. Він мені подобався з вигляду. Скинувши шапку, я підійшов до священника і, тричі поблагословившись, ми з ним похристосувалися. Я назвав йому себе. Він одповів тим самим і мені, сказавши: “Отець Сава Нестеровський” — і тут же запросив мене з Трохимом на шклянку чаю після служби Божої. Я дав слово, і ми розійшлися.

— Еге, — подумав я — Трохим мій себе, значить, не посоромив. Молодець! — Мені це сподобалось.

Ранок був чудовий, і мені не хотілося вертатись до своєї похмурої келії. Я запропонував Трохимові пройтися трохи зо мною по вулицях села, запропонував, як людині, що вже знайома з місцевістю й може бути мені добрим чічероне, а в потребі то й од собак оборонить. Останнє для мене було ще важливіше за перше. Пройшовши зо два десятки кроків, я спинився й ненароком глянув на церкву. Церква була звичайна. Таку ви побачите в кожному селі на Україні: деревяна, темна, з трьома восьмикутними конічними банями, з почорнілими узорчастими залізними хрестами. Звичайнісінька церква, але тепер вона здалась мені надзвичайно граціозною. Соняшне проміння блимало рожевим вогнем по її круглих оболонках та восьмикутних, бляхою критих банях. Гіллясті старі верби й стрункі, високі тополі оточували й напівзакривали її, опукло й м'яко тушовані соняшною

рожевою барвою. Вінетка, якої не побачите навіть у найрозкішнішому кіпсеку.

Намилувавшись досхочу цією чарівною вінеткою, пішли ми далі. Село хоч куди! Хати великі, не похилені на всі боки, як п'яні баби на базарі. Чисті, білі, чимало з них із світлицями, і майже всі оточені темними овочевими садами, клунями та стогами всякого збіжжя. І худоби всякої теж чимало вигоняють з дворів на вигін свіжі, здорові дівчата в білих нових свитках, у червоних та жовтих чоботях на вершкових підківках. Скрізь усе чисто й чепурно так, що хоч би й державному маєткові, то впору. Виходить, що родич мій, хоч і не книгогриз, але людина хоч куди і, видно, господар не з останніх. Хвала тобі, Лукяне Олексієвичу! От тепер збагни й зрозумій цей нерозгаданий гієрогліф, цю курку безперу, що її звать людиною! Він, здається, й думає тільки про те, як би його притульніше, себто тісніше та вужче, стайню або голубятню поставити, та й годі. Ні, не так. Він і в іграшки грається, і мовчки своє людське діло робить. А інший — така ж, здається, людина, та не така. Усе в нього величезне, — від бича й острогів аж до голубятні. Кричить, розпинається за нові ідеї, за цивілізацію, за людство, а сам...

Мужичковъ подь прессъ кладеть
Вмѣстѣ съ свекловицей.

От тепер і збагни цей нерозгаданий гієрогліф, цю хитро створену людину!

Проект мій — перевиховання добре вихованих батьків, справді, проект прекрасний, але коли б мені довелось виконувати його, я, не вагаючись, виключив би свого родича з загалу. Кузина — то річ інша. Її теж можна було б виключити, але зовсім з іншої причини — скажім, за приказкою: горбатого могила виправить.

Крива, покручена вулиця, обгорожена тинами та частокіллям, вивела нас на таку саму, криву, нерівну, але міцно споружену греблю, з двома невеличкими, соломою критими млинами, що їх увінчували величезні гнізда бузьків, які вже повернулися з ирію й старанно відновляли свої часово покинуті домівки. Вода лилася з одчинених лотоків і шуміла, не обертаючи величезних млинових коліс. Побожні земляки мої не тільки своїм волам та коням, але й воді своїй не дозволяють працювати в свята. За широким ставом, на жовтяво-блідому горбку, вкритому молодим березняком та вільшиною, виглядає кілька білих хат з розмальованими віконницями та з гніздами бузьків на гребенях. Хати, мов ті чепурні сільські красуні в чистих білих свитках, підійшли до дзеркала ставу любоватися своєю красою. А над усім цим невігядливим пейзажем лунав крик галасливих гусей та качок, що табунами плавали по воді. Я сів на інвалідному млиновому жорні, що лежало на березі ставу і почав милуватися цією мальовничою картиною. А допитливий Трохим переказував мені свої топографічні відомості про місцевість, що лежала перед нами. Він оповів мені, що це не просто став, а річка. Зветься вона Гнилий Тикич, а село зветься не просто Будища, а Гнилі Будища, а ті просто Будища лежать за Шестеринцями. Але Трохим збрехав: просто Будища лежать за селом Майданівкою, а не за Шестеринцями. Мені ця місцевість міцно впала в пам'ять. Я добре вивчив її ще тоді, коли ходив шукати собі маляра-вчителя і знайшов його в особі отця диякона Єфрема, що в нього я, як уже відомо читачам, не видержав першого іспиту.

Заблаговістили до служби Божої, і ми потягли до господи. Нашвидку поголившись та вдягнувшись, пішли ми до церкви. Після служби Божої зайшли до отця Сави на “Отче

наш”, або інакше — на шклянку чаю.

Дім отця Сави знадвору нічим не відрізнявся від великої селянської хати, хіба що двома димарями — одним білим, а другим закуреним, та невеличким дашком над дверима на точених стовпчиках. І всередині хата, себто світлиця, теж мало чим відрізнялася від хати заможного селянина, хіба що липовою чистою підлогою, посипаною білим, мов цукор, київським піском. Таких розкошів мені не доводилось бачити, не то в багатих селян, а й у полупанків. Дубовий різьблений сволок з написом, хто й якого року збудував цей дім, і такі самі ж різьблені одвірки та лутки. На покуті стояв образ почаївської Божої Матері, а замість лампадки світилася з простого жовтого воску свічка. Стіл звичайної величини й форми, застелений якимсь килимом, а поверх килима білою, наче сніг, скатертиною. Замість стільців під стінами широкі, чисті липові лави. Між вікнами бічної стіни невеличкий столик з фігурними ніжками. На столику лежать розкриті гуслі, а на внутрішньому боці їх віка намальовані пастушки, що танцюють, та пастушок, що грає на флейту. Над гусями в почорнілій золотій рямі портрет Богдана Хмельницького з гетьманським гербом на тлі, оточеному якимись літерами. Портрет, або, як матушка його зве, запорожець — стародавньої, але немудрої роботи. Над портретом довга полицка, заставлена великими й малими книгами в темних шкурятяних палітурках. Ліворуч од дверей у кутку товста незграбна грубка з розмальованих кахлів, дуже подібна до своєї господині, пані-матки Євдокії в сатовій узорчастій спідниці та в такій самій юпці з золотими гальонами. На кількох кахлях поміж квітками та птахами намальовані двохголові орли. Вони мені нагадали наївне оповідання Кониського про такий самий Малюнок на кахлі, що за неї заплатив нещасливий “хахол” тортурами та життям. Але найліпша прикраса світлиці пан-отця Сави — це бездоганна чистота й приваблива свіжість. Не встиг я, як то кажуть, розглянутись у цьому домі миру та тиші, а стіл уже був заставлений всякого калібру карафками з різнобарвним питвом і тарілками з різноманітними перекусками, а до всього того біля столу стояла свіжа, рожева попівна з тацею в руках, заставленою філіжанками з чаєм. Отець Сава прочитав “Отче наш”, благословив “яствіє й питіє сіє”, налив у чарку якоїсь настоянки, перехристився й випив, а другу чарку запропонував мені. Я від чарки відмовився. Він почаствував нею Трохима, а мене прохав випити філіжанку чаю. Після чаю сама пані-матка частувала мене якоюсь особливою наливкою, що звалась “семибратня кров”, та печеною качкою з яблуками, але я знову відмовився. А Трохим Сидорович не встояв таки перед “семибратньою кровю” та качкою й дуже тим утішив гостинну пані-матку Євдокію. Подякувавши за ласку господареві та господині й сказавши: “до приємного побачення”, я в супроводі господаря вийшов із хати. На дворі зустріли ми чоловіка без лівої руки та з салдатським георгієм у петлиці. Господарі зупинились з незнайомим чоловіком, а я вийшов на вулицю. Біля воріт на вулиці стояла невеличка бричка, з парою коней та з хлопцем-фурманом. Не звертаючи уваги на це звичайнісіньке явище, я пішов далі. Дорогою я спитався у Трохима про його приятеля поповича. Він розказав мені, що вчений друг його попович ще у вівторок поїхав до Києва, і почав найяскравішими фарбами змальовувати свого вченого бурсака, а під кінець додав, що він прийде до нас у Києві й принесе зшиток, що зветься: “Слово о птицях небесних, як стали жити й Бога хвалити й біса проклинати”. Гарний, мабуть, твір. Я

прохав Трохима переказати мені його, коли буде можна. Біля воріт панського будинку ми з Трохимом розійшлися: він вернувся на село, а я пішов з візитою до моєї любої кухні та шановного мого родича. Зустрінув я їх у їдальні: вони поралися біля якоїсь баби та біля холодного поросяти. Ввічливе “ах!” вилетіло з зайнятих жуванням уст кухні, а родич привітав мою несподівану появу, мовчки піднісши вгору руку з виделкою. Поздоровкались. Їм здавалося, що я дуже схуд, і вони радили мені поправлятися після хвороби. Я смирененько підсів до них та, послухавшись їхньої мудрої ради, узявся до поросяти та до баби, як до прелюдії прийдешнього обіду. Не встиг я встромити виделку до начиненого черева “приятеля”, як біля ганку заторохкотів повіз; кухня скрикнула: “мосе Курнатовський!”, кинула ножа, виделку й вибігла до другої хати. Замашною й жвавою ходою ввійшов до їдальні ротмістр і, поминувши господаря, простяг мені руку й промовив:

— Я винен перед вами, вибачте! Еполети існують тільки до нового року.

З третьої хати вилетіло “ах!” і слідом за “ахом” тривожне запитання кухні:

— А аксельбанти застаються?

— Зостаються! — промовив ротмістр і розкрив свої обійми над здивованим господарем.

За хвилину, не більше як за дві, зявилася кухня, немов Аврора Гвідо Рені, — свіжа, усміхнена, румяна, як пелюсточка сантифолії, що ледве розпустилася. Схиливши на груди голову, ротмістр побожно підійшов до ручки, і після поклону вони пішли до вітальні, а ми з господарем взялися знову до начиненого “приятеля”. Я дивувався казковій метаморфозі кухні. Чи давно, думав я, бачив її, цю ж таки саму жінку, звичайнісінькою жінкою, а тепер це — фея, німфа й т. і. Не дурно сказав надхненний цар Давид: “Господь умудряє сліпців”. Він умудряє теж і красуню, як до самісінької труни зберегти коли це вроду, то принаймні кокетерство. Льокаї не дали мені скінчити моїх міркувань та начиненого “приятеля”. Вони почали розставляти та застилати стіл, а я, склавши зброю, хоч-не-хоч мусів вийти до вітальні. У вітальні побачив я зовсім не те, чого сподівався. Кухня моя, замість того, щоб ласкаво й мило щебетати, сиділа мовчки на канапці у зовсім не мальовничій позі, щипала свою батистову хустку й ледве-ледве звертала увагу на добірні компліменти ротмістра. Що воно за знак? — спитав я сам себе й подивився на родича. Але той навіть бровою не моргнув на мій запитливий погляд. Не знаючи, що думати, я вже хотів був піти геть із хати, побоюючись, що стану тут зайвою людиною, але мене випередив льокай у нитяних рукавичках і з серветою, що одним кінцем накручена була на великий палець лівої руки. Він сповістив, що перекуску подано. Кухня мовчки подала руку ротмістрові, а ми з родичем, подивившись одне на одного, теж узялись за руки й пішли поважно до їдальні. За обідом та сама історія. Уже після солодкого кухня неначе мимохіть розповіла, що на другому тижні свят була в неї з візитою мадам Прехтель та, побачивши її паски й баби, вся аж позеленіла від злости.

— Лукава жінка! — промовив ротмістр, і ми встали з-за столу. Зараз же по обіді ротмістр попросився, сів до своєї нетичанки та й поїхав. Я теж узявся за шапку з добрим наміром піти до свого кутка, але кухня мене спинила, промовивши:

— А знаєте, чого приїздив до нас Курнатовський?

— Знатиму, якщо сподоблюся вашого довіря! — промовив я не без лукавства.

— Просити мене бути за весільну матір, а його — вона показала на свого чоловіка, що вже був куняв — за батька. Я відмовилась, як одрубала, — промовила вона з обуренням. — І справді ж таки, — сказала вона далі тим самим тоном — що я йому за матуся? Безсовісна людина! Та й з ким він бере шлюб? Не більш і не менш, як з своєю таки власною дівкою-кріпачкою? Прекрасна! Пречудесна! Найблискучіша партія! — вигукнула вона несамовито.

— Та нам яке діло? — перебив її розбужений чоловік. — Кріпачка так кріпачка, нам з нею не діти годувати, перевінчали та й годі! Хай з нею панькається, як сам здоров знає. — Ага! — промовив він, звертаючись до мене: тої неділі він хоче вінчатись у нашій церкві, прохає вас теж бути за свідка й розписатись у церковній книзі.

— З охотою, — сказав я й пішов до своєї каюти.

ІХ.

Дожидаючи неділі, чи, краще сказати, дожидаючи того архицікавого весілля, а взявся був до своєї поеми, але діло не йшло в лад: треба було дати час їй вилежатись, як звичайно висловлюється письменницька братія. Коли ця добра думка скріпилася, я одного гарного ранку зібрав розкидані аркушки мого заповідного твору, перенумерував їх і, як найніжніша мати кладе до колиски свою дитину, так я поклав до теки свою поему, свій безцінний скарб. Ранок був справді прегарний, і я, мов той Вальтер Скотт, перекинув через плече шкур'яну торбину з олівцями та з папером, озброївся на дорогу кийком і вирушив до ставу та до млинів. Проїшовши греблю мимо ставу та млину, зайшов самотній геть до молодого березового гаю, що по той бік ставу, чи, точніше — Гнилого Тикича, та в холодку дерев, що вже бросилися, впившись свіжим запашним подихом весни, поринув в оглядування божественної природи, що оживала. Для одного такого ранку, думав я, можна без жалю покинути в місті освічених приятелів і повалитися тиждень-другий з ведмедями в барлозі. Прохідки свої поновлював я щоранку, і кожного разу з новою насолодою. Вийду, було, з тінявого березового гаю на ясну поляну та звертистою стежкою вийду на горбок, сяду собі біля хреста (такі хрести ставлять на горбках на знак близької води), вийму з торбинки олівця, папір та й малюю собі широку прекрасну долину Гнилого Тикича, осяяну ранішнім весняним сонцем. Це були найсолодші для мене хвилини, і тим солодші, що панорама, яка лежала передо мною, живо нагадала мені мистецький малюнок незабутнього мого Штернберга, зроблений ним з натури десь у Башкирії.

Коли сонце відібеться над безкраїм обрієм, і широкі тіні сховаються за кущі та за пригорки, тоді я обережно складаю мою працю до торбинки та й мандрую собі далі в сутінку розлогих дубів та берестів. Одного разу я отак несподівано натрапив на зовсім рюїздалівське болото (відома картина в Ермітажі), навіть передній план картини у найменших подробицях той самий, що й у Рюїздаля. Я просидів біля болота кілька годин поспіль і зробив досить викінчений малюнок з флямандського двійника. Цікаво було б порівняти його з славнозвісною картиною. Другого дня я зробив невеличкий етюд з суховерхої старої верби. Хотів був зробити такий самий етюд і з напівзасохлого старого береста, та на живій його половині ще не розгорнулося зелене листя, тому я й обмежився самим тільки кістяком. Та й такий малюнок дурно не залежиться в теці доброго маляра. Багато що змалював я верб та берестів, дожидаючи тої заповідної неділі чи то кумедного весілля.

У суботу ввечері, вертаючись до села, зустрів я на греблі свого Трохима, що проходжувався з безруким кавалером, з тим самим, що я його здибав на дворі в пан-отця Сави. І тепер, як і тоді, я не звернув на нього сособливої уваги й поминув їх. Біля квартири наздогнав мене Трохим та без усяких церемоній і сказав мені, що я нічого не знаю.

— А ти багацько знаєш? — спитав я в нього так само фаміліярно.

— А я знаю, що завтра буде весілля, так ще знаєте, яке весілля? — додав він таємничо. — Той самий пан, що ми його бачили дорогою та що заїздив сюди, так той самий пан бере спою кріпачку, ту саму, що її бачили тоді в берліні та що ночувала у нас за стіною.

Так ось де вона, таємнича загадка?! — подумав я. І яке все це просте й натуральне, а мені, з дурної голови, і бо-зна яким нерозгаданим сфінксом вона здалася.

— А хто цей кавалер, що ти з ним ходив греблею? — спитав я Трохима.

— Та він же мені й переказав усю цю історію, — відповів Трохим.

— А сам же він хто такий?

— А яв нього й не питався, хто він такий. Бог його святий знає, що воно за чоловік. Отець Сава каже, що він вислужений салдат.

— Може матрос? — спитався я, перебиваючи велемовного Трохима.

— Ні, не матрос, а звичайний салдат, — стояв на своєму незворушний Трохим.

— Добре, хай буде й салдат, — сказав я і, не заходячи до квартири, “какъ былъ съ сумкою и съ походною дубиною”, пішов назустріч моєму амфітріонові та його благовірній половині.

— А чи знаєте, що я вам скажу? — кричала мені кузина здалека.

— Знатиму, як скажете, — відповів я, наближаючись.

— Я завтра буду на весіллі! — промовила вона урочисто — і звертаюся з своєю просьбою до вас, як до артиста: порадьте, як мені вдягтися так, щоб це відповідало ролі, що я її гратиму в цій комедії.

— Вдягніться так, як ви завжди вдягаєтеся, — промовив я.

— Який ви ласкавий артист, — промовила вона й зробила найчарівливішу гримасу. — Як завжди! Хіба я щодня граю ролю весільної матері?... Розкидана ви людина, — промовила вона напівжартівливо, напівповажно, і ще принадніше посміхнулась.

— Ви, здається, відмовились були від цієї високої чести? — сказав я, нічого не розуміючи.

— Ніяк не можна! Він пише до мене так переконливо, пише так, що я не маю сили відмовити йому. Прочитайте, як він пише.

І кузина подала мені рожеву наперфумовану записку. Я покрутив її в руках, понюхав та й оддав назад.

— Фу! яка льодова байдужність, хоч би на письмо глянув. А хто привіз мені це рожеве посланіє, то цього вже ні за що не скажу, — промовила вона, обережно вкладаючи записку до ридикюля.

— Льокай або фурман, — кому ж більш? — сказав я навманя.

— Помилились, беріть вище! Та годі, не буду вас більше мучити. Сам рідний брат молоді, якийсь вислужений матрос. Я його не бачила, сам не зволив подати листа, а переслав од священика. Теж пиха! Ну, як же мені завтра вдягтися? Чи діждусь я від вас якоїсь поради, чи ні? — спитала вона в мене саме в ту мить, коли я згадав про безрукого кавалера.

Я сказав їй щось недоречі, і вона зареготалась найнепорочнішим дівочим сміхом. Непорочний цей регіт надав мені найлукавішу думку, і я, отямившись, порадив:

— Вдягніться завтра... це для вас пуста річ... Вдягніться завтра так, щоб на нівець звести і його вродливу молоду, і його самого.

— А самого ж як? — спитала вона, хвилюючись...

— Зробіться подібною до його дочки, та й годі!...

— І прекрасно, — перебила вона з захватом. Я сама теж думала. Це буде маленька містифікація, — правда? — додала вона, звертаючись до чоловіка. А той, на знак згоди, кивнув головою та, дивлячись на мене, ніби казав: та й з тебе, брате-смирнниче, не абияка штука!

Вдоволена з мого проекту, кухня дозволила мені, не переодягаючись, піти до неї на чай. Я послухався та, йдучи слідом за красунею, думав собі мало не вголос:

Невже ви, красуні, такі сліпі, такі дивовижно сліпі, щодо власних принад, що, не кажучи вже про зморшки, а й сивого волосся в себе не помічаєте? І це таки справді так. Я цілком переконаний щодо цієї гіркої правди. Во время оно, було, запросять мене намалювати портрета якоїнебудь справді шановної матері родини. Бабуся — побожна, богомільна, тиха, лагідна, вся в чорному, кращої моделі для пустельниці готичних часів і не вигадеш — сідай та й малюй без жадної фантазії. Спробуй, одначе, намалювати портрета цієї пустельниці без жадної фантазії, себто ? la Жерар Доу. Та тобі не те що не заплатять, — з хати виженуть, як найзлосливішого карикатуриста. Тоді й знатимеш, яка то побожна пустельниця.

Я довго зазнавав таких немилих пригод, доки не второпав, у чому справа. Догадався, і пішло як по маслу. Що то, мовляв, простота!

Пишу я цей свій заповіт молодим друзям моїм, малярам, що мають нещастя пробиватися в люди такими жалюгідними, такими гіркими способами!

Увесь вечір кухня моя була, як то кажуть, — як у своїй тарілці, сипала дотепами, сміялась і мало не танцювала, як те дівча, при одному слові про серпанкову сукню та про якийсь іще невиданий у світі тюнік. Вона була така весела й солодко-ласкава, що аж нудило, і вкінці зробилась нестерпною. Чужа радість взагалі якось мало нас тішить, а нестерпна радість моєї кухні просто до люті мене доводила. Щоб не бути безмовним свідком дурости та й вульгарности, я забрав свою мізерію й вийшов, — навіть од вечері відмовився. А після такої прохідки, що я її зробив того дня, це була велика жертва. З досади спробував я заснути, та спроба зовсім не вдалася. Спробував читати — ще гірше. Якусь огидну нудьгу нагнала на мене кухня своєю дурною радістю. Мов та потворна каракатиця, нудьга опліла мене своїми гидкими вітями і всю ніч не давала мені спокою. Про що б я не згадав, про що б не подумав, — усе нудне, усе незносно гидке. Якщо англійський сплін має хоч фамілійну схожість з нашою російською нудьгою, то я вірю в можливість подорожі пішки на Камчатку, як це зробив якийсь лорд, що до того ще й одружився з дочкою петропавловського паламаря. Весілля, наприклад, здається, весела, барвиста тема для думок, а спробуйте ви думати про нього, як нудьга нападе, то воно вам здається такою чорною, такою гидкою річчю, що ви й очі заплющите. А якщо ви до того вже сивавий, лисий та ще й нежонатий, то краще й не думайте про весілля. Тут вам полізе до голови і старість, і самота, а скінчиться на тому, що ви з першою ліпшою дурепою поберетеся, аби самоти позбутися. Щоправда, доля старого бурлаки дуже незavidна, але й долі старого чоловіка молодій жінки не можна позаздрити. На мою думку, то краще вже доживати свого віку старим паничем, ніж оточувати себе чужою рожевою малечею, а свою лису, шановну голову оздоблювати прикрасою, що не додає вам ніякісінької поваги.

Удосвіта я трохи позбувся цієї проклятої відьми — нудьги й заснув, а прокинувся, коли

вже дзвонили до служби Божої. Добре, що Трохим (Бог його знає, що це на нього найшло) догадався ще з вечора фрак та інше наготовити. Отже, я миттю одягся й вийшов із хати саме в ту хвилину, коли моя пишно убрана кухня сідала до коляси, щоб їхати до служби Божої. Вона запросила й мене сідати біля своєї пишної персони, але я відмовився від тої чести й пішов пішки. Я думав уже коло церкви побачити пишні повози молодого та молоді. Нічого подібного. Красувалася сама тільки коляса моєї кухні та ще якась маленька бричка з маленьким фурманом. У церкві, як звичайно, селяни пошепки ревно молились Богу. На крилосі дячок виводив басом “Іже херувими”, маючи до помочі вчорашнього безрукого кавалера. А де ж молоді? Чи не трапилось якого непорозуміння, як це часто буває в таких випадках? Після служби Божої отець Сава просив мене й Трохима Сидоровича на шклянку чаю, і ми не відмовились. Ледве встиг пан-отець Сава прочитати “Отче наш” та благословити “яствіє й питіє сіє”, як до світлиці ввійшов пильний помічник охриплого дячка, безрукий кавалер. Пані-матка, привітавшись з ним, як звичайно, повеличала його Осипом Федоровичем і прохала сідати. Він спершу повісив свою шапку на кілочок нарочито для того біля дверей вбитий до стіни, і вже потім сів мало не біля порогу на чомусь подібному до табурету. Ця скромність сподобалась мені, а ще більше у військової людини. Я почав приглядатись до нього уважніше. Це був молодий, здоровий парубок, з чорним жорстким волоссям, стриженім під гребінку, з такими самими чорними бровами й підстриженими вусами. Очі він усе опускав і ховав під довгими чорними віями, тому про них нічого певного сказати не можна, як і про верхню губу, що її контур ховався під вусами, а нижня губа була гарно викроєна, тільки трохи товстувата. Взагалі ж обличчя його здавалося грубе, але було таке лагідне й виразисте, що я мимохідь ним помилувався. До розмови нашої він не втручався, як це звичайно трапляється в людей його стану, що бували в бувальцях. Коли пан-отець Сава звертався до нього з якимсь запитанням, він одповідав коротко й доладу. Так, наприклад, пані-матка запитала його, коли їх хоче відвідати пан Курнатовський. Він одповів: “надвечір”, та на тому й скінчилось. Полюбувавшись скромним незнайомим, я подякував господарям за ласку та й пішов, а Трохима Сидоровича залишила пані-матка в себе обідати. Увесь день згадував я про того незнайомого. І сам не знаю, чим він міг мене так зацікавити. Вислужений салдат, та й годі. За обідом я хотів був спитати в кухні, чи це не брат молоді стояв на крилосі, але кухня була сьогодні не в настрої, і я сховав до кишені своє нескромне питання. Гадав був після обіду запитати в родича, але той ще за обідом мало не захріп. А Трохим не з'являвся до самого вечора, — і моє зацікавлення зосталось незаспокоєне до самого вечора.

X.

Дні дождання такі нудні та довгі, як це нехитро складене оповідання, а години дождання ще довші й ще нудніші. І дивно, ми завжди сподіваємося й дождемо, а не можемо призвичаїтися до цього томливого почуття, не можемо вкоротити безконечних годин дождання ані на мить. Хоч я погано спав уночі й трохи над міру пообідав, та все ж не спромігся заснути після обіду, — хоч і силкувався, та не міг заснути. А все те дурне дождання перешкожало. Чого ж я, дождаю, і що мене тривожить? Сам не знаю, а почуваю, що таки щось тривожить. Щоб позбавитись цього “чогось”, я вдяг свою робочу блюзу, взяв торбину, кийка й пішов на свій улюблений пригорок, увінчаний дубовим хрестом. День був чудовий, небо блакитне, глибоке та ясне, як думка великого поета. Білі прозорі хмарки-красуні, мов непорочні сні дитячі, одна за одною летіли небесним простором, кидаючи темні плями на мою ненаглядну панорама. Від тих чарівливих плям панорама здавалася ширша і глибша і ще безкрайша. Я очей не міг одвести від цього імпровізованого освітлення. Мені здавалось, що я бачу на безкрайому овиді й Звинигородку, і Тальне, і навіть саму Умань.

Я взявся до праці. Розклав темні й ясні плями на моєму нескінченному малюнку, і малюнок ожив, заговорив і сам собою викінчився. Так от у чому твої чари, чародійство твоє, чарівний Каналетто!

Освітлення змінилось. Малюнок я поклав до теки й хотів іти на село. Дивлюсь, золоте сонце повисло над фіолетовим обрієм і розсипало своє смарагдове проміння по всьому необсяжному просторі. Нова краса! Нове очарування! Вражений чудесною гармонією, я мовчки спустив руки і, не дихаючи, дивився на цю велично прекрасну ораторію без звуків.

Сонце вже сховалось, а я все ще стояв біля хреста, і — чи ж не диво? — мені вчувалася з березового гаю флейта, що грала прелюдію вальса Аврори. А нічого такого на ділі не було, — про флейту ніхто й не чував у тутешній околиці. Родич мій каже, що він колись чудово грав на флейту, та загубив ключа він скриньки, де переховував інструмент, і покинув грати. І він не жартує, — на його думку, це зовсім нормальне. Ці недовгі хвилини я був справжнім поетом і ширяв думкою Бог-зна де, — десь у надзоряних країнах. Але, як мешканець землі, згадав я, щоправда досить пізно, про справи земні, себто про весілля. Пхе, який цинік! — скаже закохана читачка. Весілля зве просто земною справою! Згода, хай це буде справа самого Оріона, та я про неї уже смерком ізгадав.

Спотикаючись об пеньки та купини, я якось вибрався з березового гаю і вийшов на греблю. Дивлюсь, церква вже освітлена. Я прискорив ходу та, як був з торбиною й у блюзі, попростував до церкви. Добре ще, що догадався капелюха скинути. Сховався я за якогось плечастого дядька й виглядав, мов та миша з засіку. Обряд уже почався, і мій безрукий незнайомий кавалер держить вінець над головою молодої. Збоку бачу, що молода — вродлива, а подивитися в очі не можна. Досадно. Виходить, що кавалер — це її брат, більше нема кому бути. Шкода, що не познайомився з ним ближче. Тут напевне криється якась романтична драма. Бо що ж може лучити багатого дідича з убогим калікою-інвалідом? Треба доручити Трохимові розвідатись про всю цю справу як слід: чи не можна буде викроїти з цієї матерії якоїсь історійки, а може й оперетки на зразок

“Москаля-Чарівника”. Бо ж нічим іншим, як чарами, примушує він чванливого ротмістра побратися з своєю кріпачкою. Хоч і як я старанно ховався за плечистим дядьком, а все таки не міг сховатись від гострого Трохимового ока. Він мене запримітив, підійшов та й сказав пошепки:

— Молоді запрохані на чай у дім. Якщо й ви підете, то треба приготувати фрак і чоботи почистити.

— Піди, почисти, — промовив я до нього лаконічно.

Трохим вийшов. Діждавшись “Ісаіе ликуй”, і я вийшов із церкви та й гайда до господи. От ще біда та й не маленька: в моєму добірному гардеробі білої краватки не знайшлося, а вона тепер конче потрібна. Що його робити? Трохим догадався, згорнув відповідно білу хусточку, і вийшла зовсім добра краватка, бант тільки був не зовсім такий, як треба. Скінчивши своє вдягання, натягнув я фрака й пішов до покоїв. У дверях зустріли мене загальним сміхом. Особливо кухня так завзято сміялася, що я подумав, чи не з моєї краватки вони сміються. Показалося щось зовсім інше. Після першого пароксизму сміху, кухня взяла мене за руку й підвела до дзеркала. Ой, лишечко! Все моє обличчя було вимазане олівцем! Не сказавши й слова, вибіг я з хати. Підчас роботи я відганяв комарів вимазаними олівцем руками, хапався за лице, та й обробив собі лице *à la* Отелло, а гостре Трохимове око [цього] й не помітило, коли він завязував краватку.

Прибравши інший вигляд, я вдруге з'явився до вітальні й після звичайних поклонів та побажань поглянув на молоду. Боже, яка звершена краса! До сивого волосся дожив, а не бачив такої неописаної краси. Вславлена красуня, графиня Коловрат, що я бачив її на паризькій літографії, за допомогою всяких найхитріших косметичних засобів навряд чи провела б роллю повірниці поруч з цією скромною героїнею. Довго я не міг очей одвести від цього образу звершеної краси. І що уважніше та пильніше придивлявся я до неї, то більше бачив принади й гармонії в рисах її чудесного обличчя. Божественному Рафаелеві й у сні не снилася така краса та гармонія ліній. А вславлений Канова на шматочки розбив би свою цукрову Психею, коли б побачив це божество, що граціозно приймало філіжанку з чаєм. А проте, в її красі нічого не було спільного з рисами традиційної краси, це була самобутня, надхненна краса, це був тип моєї землячки у найвищій мірі досконалий. І як ти поблідла, як ти стемніла, моя сердешна кузино, перед цією лілією, що ледве-ледве розпустилася! Де твій сміх? Де твої хитрі вчорашні вигадки? Не помогли тобі ні притирання, ні вмивання, ані серпанкова сукня! Жаль тебе, бідна красуне!

Молоді не довго гостювали. Після чаю вони зараз поїхали, я теж попрощався й пішов собі до господи далеко не в нормальному настрої. Краса, в чому б вона не проявлялась: чи в живій істоті, чи в рослині, завжди має на мене однаковий добродійний вплив. Під її добрим впливом я почувую себе іншою, оновленою людиною, начебто старою дитиною. Мені тоді необхідна хоч якась людина, щоб поділитись з нею своїми добрими почуваннями, або хоч наговоритись досхочу, а то я стаю подібний до того п'яниці, що не засне, доки не витверезиться. Я теж довго не міг заснути, але це безсоння не втомляло, а заспокоювало. Приємне, невимовно приємне почуття! Дякую Тобі, всемогутній Боже, що Ти обдарував мене почуттям людини, яка любить і бачить [усе] прекрасне й довершене у Твоїй нерукотворній безконечній творчості. Якби краса в усіх її проявах хоч би на

половину людства мала добродійний вплив, тоді б ми швидко наближались до звершеності і нарешті втілили в собі божественний заповіт нашого божественного Учителя. Тоді б Шварц та Рівалер разом із своїми геніяльними винаходами пішли старцювати або відкрили б кращі й благородніші джерела удосконалювання людства.

Довно я фантазував на цю прекрасну тему, аж поки нарешті фізика перемогла мораль, і я заснув. У сні повторилося те, що я бачив на яві, з тою тільки відміною, що замість ротмістра біля молодої сидів з цапиними ногами й рогами рубенсівський сатир, з лица дуже подібний до ротмістра. Сатир тулиться до німфи, шероче їй щось на вухо. Німфа всміхнулася. Я здригнувся й прокинувся. Сонце вже заглядало до готичного вікна моєї маленької келії. Трохим ненавмисне, але саме доречі з'явився перед мене. Я оголосив йому, що маю намір іще сьогодні після обіду виїхати до Лисянки, взяти поштових коней та й гайда до дому! Він проти звичаю не сперечався й зразу ж почав складати фрак та іншу зброю, що живо нагадувала мені про вчорашню подію.

Колишні благородні власники кріпацьких душ тільки гареми заводили з власних дівчат, а тепер з ними женитись почали. Виходить, що ідея про комунізм не така вже порожня ідея, не голос вопіючого в пустині, а що її цілком добре можна прикласти й до справжнього прозаїчного життя. Честь і слава прихильникам нової цивілізації! Трохим з захопленням заходився біля чемодану, а я, щоб не перешкожати йому, визнав за слушне скласти прощальну візиту пан-отцеві Саві. Але на порозі моєї ідилічної мирної келії зустрів мене сам пан-отець Сава разом із безруким кавалером.

— Ви до нас, а ми до вас вибрались на візитацію, — говорив весело пан-отець Сава. — Оцей Божий чоловік — додав він, указуючи на кавалера — має до вас екстраординарне послетіє.

Не встиг я здивуватись такою несподіванкою, як Божий чоловік добув з порожнього рукава мініатюрний, розмальований, мов той цукерок, коверт, подав його мені й сказав:

— Зять та сестра, ваше благородіє, кланяються й прохають вас завітати до них сьогодні ввечері.

Я не відмовлявся, як п'яниця, від чарки горілки, і не читаючи наперфумованого послання, сказав: “буду”. Тоді він подав мені другий такий самий коверт і прохав передати жінці Лукяна Олексієвича, себто моїй кузині. Я пообіцяв. Пан-отець Сава завважав, що воно б не завадило самому панові кавалерові віддати листа й особисто прохати їх милість. Кавалер не відказав ані слова на цю заввагу, тільки якось надзвичайно виразно всміхнувся. Відмовившись од запросин пан-отця Сави на шклянку чаю й таке інше, я попрощався з ними й пішов до господи сказати Трохимові, щоб він фрак не вкладав до чемодану.

— А щоб він згорів, той ваш клятий фрак! тільки й діл, що з ним морочимось: пообідати ніколи.

І багато ще дечого було сказано на користь фраківі. Але я вже того не чув, бо пішов передати дружнє посланіє кузині. Вона зустріла мене окликом:

— А що про молоду скажете?

Я відповів, що зроду не бачив такої красуні.

— Виходить, що ви не такі вже вередливі, як я гадала, — сказала вона холодно. — На вашу думку, виходить, — додала вона таким самим тоном — освіта в жінки — річ зовсім

зайва?

Не тобі б казати, а не мені б слухати, — подумав я і, замість сперечатися і передав їй наперфумовану цидулку. За обідом мова знов зайшла про молоду. Знову кузина казала мені ущипливо, що я ніяк не цію доброго тону та освіти в жінці. Я відмовчувався; її це доводило до люті.

— Так! — промовила вона, зеленіючи, — ви маляр, а маляреві потрібна тільки модель, натурниця, а не жінка.

Знову подумав я: не тобі б казати, а не мені б слухати. Але не знайшов достойної відповіді, щоб заперечити голосно її дуже нетонкій заввазі, і запанувала мовчанка.

Як правдивий Гомерид, родич мій убрав мало не цілого печеного з капустою гуся, з насолодою запив його чималенькою шклянкою сливянки, задоволений з себе усміхнувся і сказав:

— От тепер так! — та, звертаючись до козачка, додав:

— Подавай, що там ще маєш!

Козачок вийшов.

— Так! — сказав він далі таємничим тоном, — це така, кажу я вам, історія, що хоч у газетах дрюкуй.

— Яка історія? — спитав я не зовсім байдуже.

— Та хоч би вчорашнє весілля, — промовив він, поглянувши на жінку.

— А що таке? — спитався я й також подивився на кузину.

— Та так, нічого, — сказав він тоном людини, що знає велику таємницю. — Ви помітили вчора боярина молоді? — спитав він мене й знову поглянув на свою похмуру жінку.

— І навіть сьогодні мав честь його бачити, — одповів я.

— Це не більше, не менше, як вислужений матрос, рідний і єдиний брат теперішньої пані Курнатовської, дідички п'ятисот душ кріпаків, чистих, незакладених, — промовив він, наливаючи ще шклянку сливянки.

При слові “матрос” я мимоволі здригнувся: чи не герой це моєї поеми? — подумав я і, звертаючись до родича, попросив його пояснити мені цю загадкову історію.

— А ось яка це історія...

Кузина пхикнула, вискочила з-за столу і вже з другої хати проговорила:

— Оце ще мужик-неотеса! від тебе, крім вульгарностей, нічого не почувеш.

Мій родич спокійно перехрестив двері, звідки летіли ці слова, і знову почав:

— Ось яка це історія. Пан Курнатовський, або, як вона його зве, мосьє Курнатовський — в усьому благородна людина. Ми його щиро любимо, як ви й сами могли це помітити. Одне тільки, — дарма, що на вигляд він такий святий та божий, але це страшенний бабій. Одружившись із першою жінкою, він покинув службу й приїхав на село, як то кажуть, “на покой”. Жінка була прекрасна людина та не видержала перших пологів і вмерла, залишивши йому на знак любови своєї здоровеньку прегарну дитинку. Наш молодчик, як дбайливий та ніжний батько, для кращого догляду приставив до дитини, окрім мамки, ще чотири молиді гарні няньки. З усього села вибрав, розбійник. Попала в ці няньки й теперішня його жінка. Дитина скоро вмерла. Мамку він одіслав, а

няньок біля себе оставив. Мав, бачте, намір завести фабрику килимів, баламут! Але замість фабрики завів він невеликий домовий гаремчик. Нічого, все йшло добре. Жонаті сусіди спершу відмовилися його в себе приймати, та пізніше роздумалися. На мою думку, то найкраще не звертати уваги на чужі гріхи: “Кожний свого пильнуй!” — каже приказка. Добре, от дійшла черга й до Олесі, теперішньої пані Курнатовської. Та не на таку напав! Олеся запручалась. Він біля неї й так, і сяк, — ні, та й годі! Ні ласки, ні погрози, ні вмовляння - ніщо не допомгло. А головною причиною впертості був її брат, а теперішній вислужений матрос. Щоб спекатися цієї перешкоди, наш молодчик, не довго думаючи, за першого ж набору — хап приятеля та й у москалі! Одним махом усе скінчив. Так принаймні йому здавалося. Красуня ще гірше запручалась, — і близько не підходить! Втекла була до Києва — до губернатора та, хвалити Бога, спостереглися й піймали її вже десь за Лисянкою. Наробила б була бучі, коли б пощастило їй до Києва дістатись! Приятель наш таки добре був налякався. Справа, знаєте, опікою запахла, якщо не більше. А через що? Через ка-зна що, через вередливу дівку! Правду кажучи, то наші поміщики досить таки розбещені, дозволяють іноді собі такі химери гнути, що за це в іншому б місці не подивилися, що він поміщик... Та що там про це казати, — наша хата з краю... Минає рік, минає другий, приятель наш із шкури лізе, а справа все стоїть на тому самому місці. Аж з лиця змінився, позеленів. “Кинь, — кажу — плюнь на неї” — “Не можу”, — каже. — От яку силу має ота клята пристрасть! Спершу держав він її за замком, як невольницю, але побачив, що це не помагає, і дав їй повну волю. Мало того — віддав усю господу до її рук, оточив її усякими розкошами. Сам їй став за льокая. Чого б їй ще треба? Ні, брате, їй не тої грай! — і на очі не пускає. Ось вона — та хахлацька впертість, чи може взагалі — впертість жіноча. Помучився він з нею ще з півроку, і думав уже був покинути її, кляту, та їхати на води лікуватись, аж гульк, — від маршалка шляхти лист, чи, краще сказати, формальна вимога, щоб отой і той ротмістр, на жадання вищого начальства, визначив ціну своєї отакої й такої кріпачки й одержав гроші з Комітету Ранених на законних підставах. Він з цим папером просто до мене. Я прочитав і, сказати правду, не знаю, на яку й ступити. Чи не довідалось вище начальство, подумав я був, про його штуки? Та ні. Вищому начальству тепер не до того. Гадали ми, гадали та на тому й стали, що нічого не вигадали. Минув іще місяць. Приятель наш ні чичирк, — дожидає, чи не мине гроза. Та гроза не минула. Приходить другий папір од того ж маршалка, з додатком, що такий от матрос Осип Обеременко за свою відвагу та каліцтво, що його набувся підчас оборони Севастополя, прохає Комітет Ранених визволити його рідну сестру з кріпацтва, а наприкінці ще сказано, щоб Курнатовський або сам, або через довірену особу одержав у Києві суму, яку сам визначить. Отож він, щоб не визначати та не одержувати тих грошей, поїхав з нею до Києва та там і заручився. Отакий зух! Він там і повінчатися думав був, та їй забажалось, щоб брат вінець над нею держав.

— От тобі й героїчна поема! — подумав я.

— А що? Правда, прекрасна історія? — спитався родич, позіхаючи.

— Неабияка! — одповів я неухажно.

Години за дві до заходу сонця кузина обв'язала собі щоку й зосталась дома, а ми з родичем поїхали до молодих.

Дорогою я переробив свою героїчну поему на цю скромну “Мандрівку з приємністю та й не без моралі”, а що далі буде, побачимо.

30 листопада 1856 року.
[Новопетровський форт.]